

TÜRK EDEBİYATINDA DENEME Nurullah ÇETİN

Özet

Deneme, Türk edebiyatında oldukça gelişmiş bir türdür. Bu çalışmanın amacı, tarihî gelişimi içinde Türk edebiyatında deneme türünün hangi aşamalardan geçtiğini sergilemek ve belli başlı deneme yazarları ve eserleri hakkında bilgi vermektir. İncelememiz sonunda Türk yazarlarının sanat, şiir, roman, dil, şehir, felsefe, din, siyaset gibi hemen her konuda oldukça yoğun bir deneme birikimine sahip olduklarını gördük. Türk edebiyatında belli başlı deneme yazarları şunlardır: Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Suut Kemal Yetkin, Mehmet Kaplan, Nurettin Topçu, Salah Bırsel, Vedat Günyol, Enis Batur, Cemil Meriç, Mehmet Salihoğlu, Uğur Kökten, Nermi Uygur, Ahmet Turan Alkan, Ali Çolak.

Anahtar Sözcükler: Deneme, dil, sanat, şiir, roman, felsefe, din, dil, şehir

Giriş: Deneme, Tanımı ve Özellikleri

Fransızca 'essai' olan deneme, kökeni itibarıyla Latince 'exagium', 'exigere' kelimelerinden gelmektedir. Fransa'da 'essai' kelimesi, ilk önce Bordeaux Parlamentosu danışmanı tarafından kullanılmıştı. Türkçede önceleri bunun için 'bend', 'tecrübe-i kalemiyye', 'kalem tecrübesi' gibi terimler kullanılmış, zamanla 'denemek' fiilinden türeyen 'deneme' terimi yerleşmiştir.

Serbest düşüncenin ifade alanı ve nesrin bir türü olarak deneme, yazarın gözlemlediği ya da yaşadığı olay, olgu, durum ve izlediği varlıklarla ya da herhangi bir kavramla ilgili izlenimlerinin belli bir plana bağlı kalmayarak, tamamen kendi kişisel görüşüyle serbestçe yazıya döktüğü birkaç sayfayı geçmeyen kısa metinlere denir.

Denemeci, yazısını deliller getirip fikrini ispatlamaya ihtiyaç duymadan ve kesin hükümler vermeden serbest bir tarzda kurar. Deneme, derin düşünceden çok; kişinin kendi dışındaki varlıklarla herhangi bir konuda gerçek ya da hayalî olarak girdiği diyalogun ürünüdür.

Deneme yazarı, olay, olgu, durum ve eşyalarda sıradan insanların -eskilerin ifadesiyle- ülfet ve ünsiyet perdesi altında göremediği, farkına varamadığı ayrıntıları, dikkat etmediği hususları, incelikleri, güzellikleri, harikaları, olağanın altında yatan olağanüstülükleri görebilen, hissedebilen, düşüncesiyle ve tecrübeleriyle onları okuyucular için ilginç gelebilecek şekilde yazıya dökülebilen insandır. Sıradan insanın 'baktığı' şeyi deneme yazarı 'görür'.

Denemenin belli bir konusu yoktur. Hemen her konu; tabiat, siyaset, din, edebiyat, kültür, felsefe, ekonomi, metafizik, sanat, eğitim, dil, şehir, psikoloji, kadın ve daha başka alanlardaki pek çok konu, deneme türünde kendine yer bulabilir. Önemli olan bu konuların özgün bir bakış açısıyla sunulması ve nirengî bir noktanın vurgulanmasıdır.

Denemeci için konu amaç değil araçtır. Varlık, tabiat, olaylar, kitaplar, sanat eserleri, insanlar vb. konular, denemecinin asıl kendi fikirlerini söyleyebilmesi için birer vesile konumundadırlar. Denemeci, irdelemelerinde tamamen kendini, kendi bilgi ve kültür birikimini ve beğeni düzeyini esas alır. Denemede konuyu yüzeysel ve genel bir değerlendirme söz konusudur. Konunun ayrıntıları ve unsurları yani parçaları üzerinde değil bir bütün olarak geneli üzerindeki izlenimler, düşünce ve duygular önemlidir. Denemeci, ele aldığı konuyu bir bütünsellik içinde nasıl görüyorsa, onun kendi üzerinde bıraktığı genel izlenim neyse onu yazar.

Deneme, diğer edebî türler gibi bir türdür. Şiir, roman, hikâye, roman, tiyatro gibi türlerin amacı neyse denemenin amacı da odur. Bu türler okuyucuya ne veriyorsa deneme de onu veriyordur. Yalnız her türün verişi tarzı başkadır. Diğer edebiyat türlerinde olduğu gibi denemede de birtakım doğruların araştırılması, kanıtlanması değil; üretmek, bireysel keşiflerle okuyucuda birtakım etkiler ve izler bırakmaktır.

Deneme dilinde çeşitli bilim, felsefe ve sanat dallarına ait terimlere yer vermekten ziyade halk çoğunluğunun ortak günlük konuşma dilinin düşünce diline dönüştürülmesi çabası hâkimdir. Denemede bilimsel yazılardaki kuruluk ve şematiklik bulunmaz. Düşünce, şiirsel, akıcı, samimî bir üslûpla sunulur. Bu bakımdan deneme yazılarının geniş halk yığınlarınınca kolayca ve rahatlıkla okunabilme özelliği vardır. Deneme yazarı, yazısını yazarken bir anlamda kendi kendisiyle diyalog içindedir. Kendi zihinsel âleminde düşünce temrinleri yapar.

Denemeci, öğrenilmiş bilgileri yaşanmış tecrübeleriyle özgün bir senteze ulaştırabilen kişidir. Kitabî ya da gözleme dayalı bilgilerini salt oldukları gibi aktarma yerine onları kendi yaşantısında yer edindiği oranda yazısına yansıtır.

Deneme yazarı, yazısına ana dilinin edebî ve kültürel anlamda tüm zenginliklerini, şahsî kültürel birikimini ve sorgulayıcı eleştirel yaklaşımını yansıtabilen kişidir. Denemeci, ele aldığı konuyla ilgili olarak eleştirme, tartma, ölçüp biçme, yargılama, değişik yönleri yoklama, değerlendirme faaliyetlerinde bulunur.

Denemede bilimsel makalelerde olduğu gibi metotlu bir plan ve çerçeve yoktur. Yazar, tez olarak öne sürdüğü bir fikri destekleyici ya da ispatlayıcı mahiyette bilgi, belge, bulgu, istatistik döküm, örnek, alıntı gibi malzemelere ihtiyaç duymaz. Yazısına konu edindiği unsurla ilgili izlenim ve düşüncelerini sergiler ve okuyucunun bu metin üzerine düşünmesini, ilgisinin istediği noktaya yönelmesini, kendince belli bir sonuca varmasını ister. Makale yazarı ele aldığı konuyla ilgili olarak kesin bir sonuca ve yargıya ulaşmalıdır. Deneme yazarının ise böyle bir yükümlülüğü yoktur. O, düşüncelerini bir sonuca bağlamayabilir, ayrıca çelişkili düşünceler de ortaya koyabilir.

Felsefi metinlerde filozof, yazısında kendince sistemini kurduğu felsefi bir anlayışa, sistemli felsefi bir dünya görüşüne bağlı olarak düşüncelerini ortaya koyar. Ortaya koyduğu her metin, kendi felsefi bakış açısının birer açıklımı ve ayrıntısı mahiyetindedir. Ancak denemede böyle sistemli bir düşünceye bağımlılık zorunluluğu yoktur. Denemecinin yazısında ileri sürdüğü düşünce, herhangi bir felsefe ekolüyle ilintili olmayabilir. Ancak filozof, yazısında kurduğu ekole bağlı düşünce üretme çabası içindedir.

Gazete yazıları ve fıkralar, güncel olayları, genellikle siyasî ve sosyal gelişmeleri yorumlayan ve okuyucuyu belli bir eğilime yönlendirmeyi amaçlayan günlük yazılardır. Denemede ise güncel olana bağımlılık şart olmayıp konular ve işleniş evrensel niteliktedir. Denemenin zamana bağlı olarak eskimesi, güncelliğini yitirmesi söz konusu değildir.

Eleştiri yazısı, bir sanatçı tarafından ortaya konan resim, müzik, hikâye, roman, şiir gibi sanat eserleri hakkında eleştiri kuramlarından bir yönetime dayalı olarak verilen hükümleri, değerlendirmeleri ve varılan sonuçları ihtiva eder. Eleştiri yazarı, konu edindiği eserle ilgili olumlu ya da olumsuz kesin değer yargıları verir, vardığı sonuçları örneklerle ispatlama yoluna gider. Eseri diyelim ki iyi, güzel, yararlı, önemli bulduysa bu olumlu yargılara nereden ve niçin vardığını ispatlamak zorundadır.

Deneme yazısında ise herhangi bir sanat eseri üzerine yazma ve belirli eleştiri kuramına bağımlılık şartı yoktur. Ayrıca deneme yazarı diyelim ki edebî bir eseri konu edinmişse onun kendisi üzerinde bıraktığı olumlu ya da olumsuz izlenimleri ispatlama gereği duymadan ve kesin sonuç ve yargılara varmadan ortaya koyar. Eseri ben böyle yorumladım, başkası da başka türlü yorumlayabilir, ya da ben bu eseri beğenmedim ama başkası beğenebilir der. Bu bakımdan öznel eleştiri bir bakıma denemedir.

Roman, hikâye, tiyatro gibi tahkiyeye dayalı eserler, yaşantıları bir bütün olarak ya da kesitler hâlinde canlı hayatın hareketliliği içinde sergilerler. Denemede ise bir kişinin, yazarın zihninde billûrlaşmış, berraklaşmış düşüncelerin dile getirilmesi söz konusudur.

Bütün bu vurguladığımız farklılıklara rağmen yine de eleştiri, makale ve gazete yazılarını çoğu zaman kesin olarak denemeden ayırmak mümkün olamamaktadır. Çünkü bu farklı isimdeki yazı türleri hemen hemen birbirleriyle iç içe girmiş hâledirler.

Batı Edebiyatında Deneme

Denemenin edebî bir tür olarak Dünya edebiyatında öncülüğünü Fransız yazar Michel de Montaigne (1533-1592) yapmıştır. Onun *Essais* (Kalem Denemeleri ya da Denemeler) adlı eseri, bu türün ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Montaigne'in denemeleri kilisenin yanlış bir uygulamayla belirli sınırlar içinde izin verdiği düşünce, bilgi, sanat üretimi anlayışına karşı bir tepki hareketi olarak doğdu. Onun denemeleri, herhangi bir dine, kitaba, kanuna, toplum kurallarına, geleneğe bağlı olmayan serbest düşünce temrinleri olarak ortaya çıktı. İnsan iradesinin acizliğinden yola çıkarak kötümser bir dünya görüşünü telkin eden Montaigne, daha sonraları epiküryen ve hümanist yaklaşımlara eğilim duymuştur.

İngiliz yazar Francis Bacon (1561-1626), 1597'de denemelerini 'Essays: Tokluk veren değil de daha çok tat veren tuz taneleri' olarak tanımlamıştır. O, farklı olmayan başlıklar seçmesine rağmen kiskançlık, zenginlik, diyalog, nesne ve durum değişiklikleri gibi kısa, öz, öğretici ve daha ciddi konulara eğilmiştir. *Denemeler* adlı kitabında daha çok felsefi düşüncelerini ortaya koymaktadır. Montaigne, genelde binlerce kelime ile deneme yazarken Bacon, birkaç yüz kelime ile metinlerini kurar.

Bacon'ın arkadaşı olan Nicholas Breton, denemelerini *The Fantasticks* (1626) adıyla yayımlamıştır. Bu, mevsimlere, günlere ve saatlere göre bir takvim biçiminde düzenlenmiş bir çeşit gözleme dayalı koleksiyon gibi bir çalışmadır. Bundan başka Sir Williams Cornwallis, Sir Thomas Overbury ve John Earle gibi yazarlar da deneme yazmışlardır. 1660'lı yıllarda Abraham Cawley, Fransız deneme yazarlarının etkisinde kalarak onlar tarzında yazmayı denedi. Özgürlük, yalnızlık, hırs, hayatın kısalığı ve zenginliğin geçiciliği gibi konuları işlemeye çalışmıştır. *Myself* adlı deneme çalışması 1668'de ölümünden sonra yayımlanmıştır. Sir William Temple, genellikle Montaigne üslubunda yazmış ve denemeleri *Miscellanea* 1680'de yayımlanmıştır.

Yine aynı şekilde Locke, Hume gibi yazarlar da felsefi nitelikli denemeler kaleme aldılar.

Bir başka deneme yazarı olan Alain, Emile-Auguste Chartier (1868-1951)'in Türkçeye çevrilmiş olan *Mesut Olmak Sanatı* (Çev: Muzaffer Reşit, Varlık Yay., 1951) adlı eserinde 'mesut olmak', 'gönül almak', 'öfke', 'korku', 'gülümseme', 'azim', 'ümit', 'evlilik', 'can sıkıntısı', 'çalışmak', 'teselli', 'sabır', 'neşe' gibi belli bazı kavramlarla ilgili bilinenin ötesinde yeni yeni keşiflere çıkmaktadır. Alain, İkinci Dünya Savaşından önce haftalık edebiyat gazetelerinde denemelerini *Propos d'Alain* adı altında yayımlamıştır. Mehmet Kaplan, *Istanbul* ve *Hisar* gibi dergilerde 'K. Domaniç' imzasıyla, Birol Emil de kendi adıyla ondan çeviriler yapmışlardır.

Andre Gide (1869-1951), *Denemeler* (Çev: Suut Kemal Yetkin, Varlık Yay., 1955) adlı eserinde özgün düşüncelerini bazen mektup biçiminde bazen belli başlı şair ve yazarlar dolayısıyla, onlara değinerek ortaya koyar.

İngiliz yazar Thomas Stearns Eliot (1888-1965) *Denemeler* (Çev: Akşit Göktürk, Afa Yay., Ist., 1987)'ini genellikle edebiyat, şair ve yazarlar üzerine kurmuştur.

Varoluşçu yazar Albert Camus (1913-1960), *Denemeler* (Çev: Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Say K. Paz., Ist., 1983)'inde çağdaş ve evrensel sorunları kendine özgü yorumlarıyla ortaya koymaktadır.

Bunlardan başka Batılı deneme yazarları arasında şu isimleri sayabiliriz:

Alman: Almanya'da 18. yüzyılda *Moralische Wochenschriften* ve *Teutscher Merkur* gibi yayın organlarında deneme metinleri yayımlanmıştır. Rabener, Sturz, Lessing, Wieland, Herder, Lichtenberg, Schiller, Goethe, Möser, Kleist, Schlegel Kardeşler, Novalis, Tieck, Hermann Bahr (1863-1934), Wilhelm Bölsche (1861-1939), Gottfried Benn (1886-1956), Albrecht Goes (1980-) gibi bazı deneme yazarlarından söz edilebilir.

Fransız: Voltaire (1694-1778), Julien Benda (1867-1956), Paul Claudel (1868-1955), Paul Valery (1871-1945), Simone de Beauvoir (1908-), Julien Benda (1867-1956), Maurice Blanchot (1907-).

Amerikan: Ralph Waldo Emerson (1803-1882).

İngiliz: Hilaire Belloc (1870-1953), William Hazlitt (1778-1930), Charles Lamb (1775-1834), Charles Morgan (1894-1958), Joseph Addison (1672-1719), Bertrand Russel (1872-1970), D. Herbert Lawrence (1885-1930), Aldoux Huxley (1894-1963), Charles Morgan (1894-1958).

İspanyol: Jose Ortega Y Gasset (1883-1955), Miguel De Unamuno (1864-1936).

Türk Edebiyatında Deneme

Klasik Türk edebiyatında münşeât mecmualarındaki yazılar ve Kâtip Çelebi (1609-1657) gibi yazarlar bir tarafa bırakılırsa modern anlamda deneme türü, Türk edebiyatında asıl olarak gazete ile birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk özel gazete *Tercümân-ı Ahvâl* (1860)'in yayın hayatına başlamasından itibaren gazetelerde çıkan değişik yazılar, zamanla ayrı bir tür olan deneme için dil, anlatım ve yaklaşım bakımından zemin oluşturmuşlardır. Tanzimat'tan itibaren bir süre gazete ve dergilerde "musâhabe" üst başlığı altında deneme benzeri yazılar kaleme alınmıştır.

Türk edebiyatında deneme türünde pek çok ürün verilmiştir. Bu tür içine koyabileceğimiz ürünler, genellikle değişik zamanlarda çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış yazıların bir araya getirilip kitaplaşmış şekilleridir. Bu eserlerde yer alan yazıların bir kısmı, inceleme, eleştiri yazısı olarak da görülebilir. Bunun yanında bir kitapta yer alan yazıların bir kısmı edebiyat, bir kısmı tarih, bir kısmı felsefe, bir kısmı başka konularda olabilmektedir. Obakımdan deneme türü için çok kesin sınıflandırma ve sınırlandırmalar yapılamamaktadır.

Türk edebiyatında ilk deneme kitapları arasında Ahmet Haşım'ın *Bize Göre* (1928), *Gurebâhâne-i Laklakân* (1928); Ahmet Rasim'in pek çok yazısı; Mahmut Sadık'ın *Takvimden Yapraklar* (1912); Refik Halit Karay'ın *Bir Avuç Saçma* (1939), *Bir İçim Su* (1931), *İlk Adım* (1941), *Üç Nesil Üç Hayat* (1943), *Makyajlı Kadın* (1943), *Tarıya Şikâyet* (1944); Falih Rıfkı Atay'ın *Eski Saat* (1933), *Niçin Kurtulmak* (1953), *Çile* (1955), *Inanç* (1965), *Pazar Konuşmaları* (1966), *Kurtuluş* (1966), *Bayrak* (1970) gibi kitaplarını saymak mümkündür.

Türk edebiyatında deneme türü, genellikle şair, romancı ya da hikâyeci kimliği öne çıkan sanatçılar tarafından ortaya konan ürünlerden oluşmaktadır. Birinci derecedeki vasfı 'denemeci' olan yazar sayısı oldukça azdır. Nurullah Ataç (1898-1957), Sabahattin Eyüboğlu (1908-1973), Suut Kemal Yetkin (1903-1980), Mehmet Kaplan (1915-1986), Nurettin Topçu (1909-1975), Salah Birsal (1919-1999), Vedat Günyol (1912-2004), Enis Batur (1952-), Cemil Meriç (1917-1987), Mehmet Salihoglu (1922-), Uğur Kökten (1934-), Nermi Uygur (1925-), Ahmet Turan Alkan (1954-) bunlardan birkaçıdır.

I. Konuları Bakımından Denemelerin Sınıflandırılması

Deneme türünde kaleme alınan çalışmaları, yazarlarına göre ve zaman dizimsel olarak değil, belli başlı konularına bakarak tasnif edeceğiz. Her ne kadar deneme kitaplarındaki yazıların tümü belirlenen başlık altında kesin olarak değerlendirilemezse de bunlar, bilgiyi kavramada kolaylaştırıcı özelliğinden dolayı tasnife tâbi tutulacak, genel özellikleri ve nitelikleri itibarıyla ele alınacaktır. Türk edebiyatının deneme türünde verilmiş ürünlerinin genel konuları bakımından sınıflandırılması şöyledir:

a. Sanat ve Edebiyat Konulu Denemeler

Bu başlık altında yer alan çalışmalar, genellikle edebiyat ve sanatın kuramsal meseleleri, sanatçılar, eserleri, edebî ekol, dönem ve türleri üzerine yazılmış serbest düşünce ve yorumlara dayalı yazılardır. Bu tür metinlerde yazar, konusunu, bir varlıktan, tabiattan, hayattan, insandan değil de sanat eserlerinden seçmiştir. Sanat ve edebiyat konulu denemelerin çoğu sistemli olmayan öznel birer eleştiri yazısı niteliğindedir. Onun için Türk edebiyatında deneme ile eleştiri birbirinden ayrılmayacak ölçüde iç içe geçmiş gibidir. Bizim burada deneme olarak aldığımız pek çok örnek, aynı zamanda birer eleştiri yazısı olarak da görülebilir.

Nitekim Memet Fuat, kendisiyle yapılan bir konuşmada şöyle der: "Bildığınız gibi iki türlü eleştiri yapılabilir. Biri bizde yaygın olan ünlü ustalar yetiştirmiş bulunan deneme türü çerçevesindeki eleştiri. Bir deneme yazarı, konusunu doğadan, insandan, yaşamdan değil de sanat yapıtlarından seçiyor, bir sanat yapıtı üzerine izlenimlerini, düşüncelerini söylüyor, değerlendirmeler yapıyor. Buna öznel eleştiri diyoruz." (Hızlan, 1983, 47)

Genellikle edebî ürünlerle ilgili kişisel beğeniye dayalı olarak gazete ve dergilerde kaleme alınan öznel eleştiri yazıları daha sonra toplanarak kitaplaştırılmaktadır.

Sanat ve edebiyat konulu denemeleri türlerine göre başlıca şu alt başlıklar altında toplayabiliriz:

1. Şiir: Bu bölümde yer alan denemeler, bütünüyle olmasa da ağırlıklı olarak şiir türüyle ilgili olan ürünlerdir.

Nurullah Ataç (1898-1957), *Günlerin Getirdiği* (1946), *Karalama Defteri* (1952), *Sözden Söze* (1952) gibi eserlerinde genellikle söyleşi üslûbuna yer verir, devrik cümle kullanarak senli benli, içten konuşur gibi yazar. Deneme türüne 1940'lı yıllardan sonra ağırlık vermiş olan Ataç, denemeyle ilgili görüşlerini şöyle özetler: "Eleştirmenin bir kolu vardır: Deneme. Deneme, bir yandan eleştirir. Bir konuyu alır, onu inceler, onun gereklerini bulmağa, göstermeğe çalışır. Denemeci, şiirin ne olduğunu, nasıl olması gerektiğini araştırır. Bunda bir yaratıcılık payı vardır: Denemeci şiirde, hikâyede, musikide neler bulunduğunu söylerken kendince bulunması gerekenleri de söyler. Yani kendi içini de dinler, kendini bir yana bırakmaz. Biz bunu az çok beceriyoruz. Ben de yapabiliyorum, başkaları da."

Nurullah Ataç'ın denemelerinin asıl önemi nesir dilinde yaptığı değişikliktir. O, yazı dilini konuşma dilinin doğallığına dönüştürmeye çalıştı. Bunun için devrik cümleye de yer verdi. Onun devrik cümleyi kullanmasında kısmen Fransızca'dan çeviri yapması da etkili bir rol oynamıştır. O, konuşur gibi, duyduğu gibi yazmaya çalıştı. Bu konuda şöyle der: "Yazı dilinin konuşma dilinden başka olmasını isteyen dar görüşlüler dilediklerince tepsinler, devrik tümce giriyor, girdi yazı diline. Ben istediğim için değil, çağımız istediği için. Genci de ona gidiyor, yaşlısı da. Yaşlılar vardır, yaşsız, çağsız, tatsız tuzsuz, ölü gibi yaşayanlar, bir onlar gitmiyor, gidemiyor konuşma diline. Konuşma dili, devrik tümce, yarının canlı, güzel ışıklı Türkçesi. Onun geldiğini göremeyenler, sezemeyenler kendilerine ağlasınlar!" (Ataç, 1972, 306)

Ataç, edebî türlerden en çok şiir eleştirisi kaleme almıştır. Öznel eleştirisinde tamamen sübjektif değer yargılarına yer verir: 'Beğendim', 'beğenmedim', 'güzel', 'iyi', 'büyük şair', 'kötü yazar' gibi.

Mehmet Salihoğlu (1922-), *Gün Işığına Çıktıkça* (1975) adlı kitabının birinci bölümünde genellikle şiirin kuramsal meseleleriyle ilgili düşüncelerini ortaya koymaktadır. Şiirin eğitim, aşk, devrimcilik, moda, yenilik gibi kavramlarla olan ilişkilerini irdelemektedir.

Cemal Süreya (1931-1990), *Şapkam Dolu Çiçekle* (1976) adını taşıyan kitabındaki denemelerinde Nazım Hikmet, Fazıl Hüsnü, Tefik Fikret, Oktay Rifat, Ziya Osman, Orhan Veli, Yaşar Nabi, Ahmet Arif, Can Yücel, Turgut Uyar, Cahit Külebi gibi şairler ve şiirleri üzerine genel değerlendirmeler yaparken, Türk şiirinde aşk izleği, şiirde dize, *Kur'an*'ın şiire bakışı, şiir tercümesi, siyasal şiir, eleştirmenler gibi konulardaki düşüncelerini de ortaya koymuştur.

Oktay Akbal (1923-), *Önce Şiir Vardı* (1982)'da şiirin fert ve toplum için ifade ettiği anlam, şiir sevgisi, insanların şiir yazma tutkusu gibi konular ve Fransız şair Rene Char, Mayakovski, Yessenin, Necati Cumalı, Ataol Behramoğlu, Melih Cevdet, Ali Cengizkan, İlhan Berk, Behçet Necatigil, Nazım Hikmet, Ahmet Muhip Dıranas, Hilmi Yavuz, Edip Cansever, Ali Erenus, Salah Birsal gibi şairlerle, özellikle de okuduğu şiir kitaplarıyla ilgili izlenimlerini, düşüncelerini ve değerlendirmelerini alıntılarının ışığında olabildiğince öznel bir üslûpla sergilemektedir.

Ebubekir Eroğlu (1950-), *Modern Türk Şiirinin Doğuşu* (1993) adlı çalışmada Türk şiirinin özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren geçirmiş olduğu değişim ve gelişim evrelerini sistemli bir tasnif anlayışına bağlı kalmayarak, bir bütün hâlinde sergilemeye çalışmıştır. Bunu yaparken de şiirin kuramsal anlamda kavram ve terimlerine, poetik sorunlara, şiirin nirengî noktalarına bol bol göndermelerde bulunmuş, sanatçılar ve dönemler arası bağlantılar kurmuştur.

İsmet Özel (1944-), *Şiir Okuma Kılavuzu* (1980)'nda şiirin daha çok kuramsal sorunları üzerinde durmuştur.

Şair kimliğiyle tanınan Mehmet Erdoğan (1961-), *Sübjektif Yazılar* (1997) kitabında şiirin gelenekselliği, modernliği gibi kuramsal meselelerinin yanında özellikle Attila İlhan, İlhan Berk, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Orhan Veli, Cahit Zarifoğlu, Arif Ay, Sezai Karakoç, Ataol Behramoğlu gibi bazı Cumhuriyet dönemi Türk şairleriyle ilgili düşüncelerini de ortaya koymaktadır.

Ayrıca şu kitapları da bu bölümde değerlendirebiliriz: Yaşar Akgül, *Şiir Haritası* (1987); Sennur Sezer, *Şiir Gündemi* (1995); Muhsin Macit, *Gelenekten Geleceğe* (1996); Hakan Arslanbenzer, *Dünyaya Saldıran Şair* (1998); Mustafa Özçelik, *Şiir İklimi* (1998); Ali Günvar, *Doğru Yazılar* (1999).

2. Manzum-mensur karışık edebî türlerle ilgili denemeler:

Sanat ve edebiyat konulu deneme eserlerinin çoğu, şiir, hikâye, roman gibi değişik türleri içeren çalışmalardan oluşmaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır:

Denemeci kimliğiyle belirgin bir yer edinmiş olan Vedat Günyol (1912-2004), *Dile Gelseler* (1966)'de genellikle roman ve hikâye, en çok da hikâye üzerine öznel eleştiri denemelerine yer verir. Şiire fazla ilgi göstermez. Bunun sebebini de yazar, *Yücel* ve *Yeni Ufuklar* dergilerinde birlikte çalıştığı Orhan Burian ve Sabahattin Eyüboğlu ile yaptıkları iş bölümüne bağlamaktadır. Buna göre kendisi hikâye ve roman, arkadaşları da şiir üzerine yazacaktır (Uçarol, 1983, 49).

Orhan Burian (1914-1953), *Denemeler Eleştiriler* (1964) adlı kitabında toplanan yazılarında, genelde sanat, edebiyat ve Türk edebiyatının şiir ve roman türleriyle ilgili meselelerini, dogmalardan kaçınma ve araştırıp deneme gibi iki ana niteliği bulunan bir düşünüş sistemi olarak algıladığı hümanizma açısından irdelemiştir.

Şair, romancı, hikâyeci ve edebiyat tarihçisi olan Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962)'ın, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (1969) adlı eseri, her ne kadar değişik makalelerden müteşekkil ise de bunlar, kuru bir ilmî üslûp yerine sanatkarane deneme üslûbuyla kaleme alınmışlardır.

Romancı Peyami Safa (1899-1961), *Sanat Edebiyat Tenkit* (1970)'te sanat ve edebiyat kavramlarının ne ifade ettiği, kültür-edebiyat, edebiyat-felsefe ilişkilerinin ne olduğu, üslûp, edebî akımlar, şiirin değişik kuramsal meseleleri gibi konulara kendine özgü yaklaşımlarıyla eğilmektedir.

Aslen şair ve ressam olan Bedri Rahmi (1913-1975), *Delifışek* (1975) adlı kitabında toplanan denemelerinde ağırlıklı olarak şiir ve resim konularını işlemiştir. O, sıklıkla halk kültür ve sanatının önemini vurgular. Kurulacak yeni Türk edebiyatının halk kültür, sanat ve edebiyatına yaslanması gerektiği tezini işler. Konuşma dilini kullanmaya özen gösteren yazarın çok belirgin ve özgün bir üslûbu yoktur.

Yeni Türk Edebiyatı profesörü olan Mehmet Kaplan (1915-1986), bilimsel çalışmalarının yanında sanat ve edebiyatla ilgili konuları daha çok deneme üslûbuyla irdeleme yoluna gitmiştir. O, denemelerini nasıl yazdığını şu ifadeleriyle ortaya koyar: “Önceden tespit edilmiş bir plana göre değil, yazma arzusu duyulduğu zaman tamamiyle serbest bir şekilde kaleme alırım. Daha önce bazı yazılarımda belirttiğim gibi, ben gerçeği ve insanı katı bir çerçeve içine alan ve her şeyi önceden izah eden fikir sistemlerinden hoşlanmam. Bunlar üzerimde kurulu makineler tesiri uyandırır. Bana göre düşünce kendisini daima serbest bulmalı ve gerçekler âlemine, denize dalar gibi her defasında yeni bir arzu ile dalmalıdır.” (Kaplan, 1969, 7-8)

Mehmet Kaplan, denemelerini genellikle yazı ve hayattan aldığı bilgi ve tecrübeler üzerine oturtmuş ve Alain'den etkilenecek yazarak düşünme ve konuşur gibi yazma yöntemine bağlı kalmıştır. Yazılarında soğukkanlı aklı muhakeme egemendir ve kolay anlaşılır yalın bir dil kullanmıştır. O, şablon hâlindeki ideolojik mahiyette hazır fikir sistemlerine itibar etmez, serbest ve şahsî düşünür.

Kaplan, *Edebiyatımızın İçinden* (1978) kitabında klasik ve modern Türk edebiyatının önemli mesele, kişi ve eserlerinin kendi üzerinde bıraktığı izlenimleri, çağrışımları tahlîli bir yöntemle ele almıştır.

Romancılığı ve gazete yazarlığıyla tanınan Oktay Akbal (1923-), yazarın özgürlüğü ve çağının tanığı olması gerektiği, gerçek olması kaydıyla her konunun işlenebileceği, edebî üründe yaşantının payı gibi problemlerin yanında yerli ve yabancı sanatçılarla ilgili düşüncelerini de içtenlikli bir üslûpla ortaya koymuştur. Onun başlıca denemeleri şu kitaplarında toplanmıştır: *Konumuz Edebiyat* (1968), *Yazmak Yaşamak* (1972), *İstinye Suları* (1973), *Ölümsüz Oyun* (1974), *Yeryüzü Korkusu* (1974), *Temmuz Serçesi* (1978), *Önce Şiir Vardı* (1982), *Vatan Mahzun Ben Mahzun* (1983).

Yedi Meş'aleciler arasında yer almış olan Cevdet Kudret (1907-1993), *Bir Bakıma* (1977)'daki denemelerinde akıl, humor, yalın dil, örnekleyerek kanıtlanma unsurlarına öncelik verir.

Memet Fuat (1926-2002), daha çok edebiyat eleştirisine ağırlık verir. Başlıca deneme kitapları şunlardır: *Düşünceye Saygı* (1960, bu kitabıyla 1961 Türk Dil Kurumu deneme-eleştiri ödülünü kazandı), *Çağım Görebilmek* (1982), *Unutulmuş Yazılar* (1986), *Çağdaşımız Makyavel* (1992), *Eleştiri Sorumluluğu* (1994), *İki Yönlü Yozlaşma* (1995), *Konuşan Toplum* (1996), *Dağlarda Yüreğim* (1996), *Özgünlük Avı* (1996).

Şiiriyle tanınmış olan Sezai Karakoç (1933-), *Edebiyat Yazıları I* (1982), *Edebiyat Yazıları II* (1986), *Edebiyat Yazıları III* (1996) kitaplarında şiirin kuramsal meselelerine, İlhan Berk, Mehmet Âkif, Yahya Kemal, Necip Fazıl, Sartre, Camus, Malraux, Saint-John Prse, T. Williams, Dante, Rimbaud gibi yerli ve yabancı sanatçıları İslâmî duyarlılık açısından ele alıp değerlendirmektedir.

Aslen şair ve felsefeci olan Hilmi Yavuz (1936-) da birçok deneme yazısı kaleme almaktadır. O, niçin deneme yazdığı konusunda şunları söylüyor: “Niye deneme? Doğrusu, bu soruyu nasıl yanıtlayacağımı bilmiyorum. Olsa olsa, düzyazının yaratıcı alanlarında (romanı ve öyküyü denemiş, ama başarılı olamamış biri olduğumu itiraf etmeliyim burada) bir şeyler yapabilme tutkusudur beni deneme yazmaya zorlayan. Ayrıca, düzyazıya üşenen biri olduğum için, bu kitaptaki yazılardan büyük bir bölümünü, benim, ayda ya da haftada bir yazma yükümlülüğünü üstlendiğim dönemlerin ürünleri olduğunu da söylemeliyim.” (Yavuz, 1988, 7). O, *Yazın Üzerine* (1987) adlı kitabında da özellikle roman ve şiirin kuramsal meselelerine eğilmiştir.

Mehmet H. Doğan (1931-), *Çağının Tanığı Olmak* (1994). Şöyle der: “Daha kalıcı olanın deneme olduğuna inandım hep. Denemeyi daha çok seviyorum, yazınsal denemeyi. Deneme yazarken, insanın bütün düşünme gücünü, bütün bilgisini, varını yoğunu, bütün kalıtını kullanması, sezgi gücünün kapılarını sonuna kadar açması gerekiyor. Buysa büyük bir anlıksal (entelektüel) doyum veriyor bana. Yıllardır kafamda gezdirdiğim, bir gün mutlaka oturup yazacağım birkaç denemeden biri şu adı taşıyor: “Düşünmek, Konuşmak ve Yazmak”. Yazının, yazmanın gücüne çok inandığımdan geliyor belki bu.” (Andaç, 2000, 365)

Enis Batur (1952-)’un *Şiir ve Cinayet* (1979) adlı eserinin adı her ne kadar şiir türüyle ilgili gibi görünüyorsa da şiir, roman, resim gibi değişik türleri ele alan yazılardan müteşekkildir. Kapitalist ve burjuva toplumunda çağdaş şairin içine düştüğü durumu, şairin toplumla olan ilişki biçimleri, şairlerin ideolojik bağlanmaları, şiir-felsefe ilişkisi, yeni roman, polisiye roman, Kafka, Borges, Klee gibi sanatçılarla ilgili düşüncelerini ortaya koymaktadır.

Bu konudaki diğer bazı denemeciler ve eserleri de şunlardır: Suut Kemal Yetkin (1903-1980), *Edebiyat Konuşmaları* (1944), *Edebiyat Üzerine* (1952), *Günlerin Götürdüğü* (1958); Nihad Sami Banarlı (1907-1974), *Şiir ve Edebiyat Sohbetleri* (1982); Atilla Birkiye (1955-), *Düşünceler Sözler Yazılar* (1984), *Kırmızı Bir Karanfil* (1988); Tahsin Yücel (1933-), *Yazın ve Yaşam* (1976), *Anlatı Yerlemleri* (1980), *Yazının Sınırları* (1982), *Yazın Gene Yazın* (1995); *Sabahattin Kudret Aksal* (1920-1993), *Geçmişle Gelecek* (1978); Fethi Naci (1927-), *İnsan Tükenmez* (1956), *Gerçek Saygısı* (1959), *Edebiyat Yazıları* (1976); Naci Girginsoy (1924-1982), *İpek Böceği* (1980); Mehmet Çınarlı (1925-), *Halkımız ve Sanatımız* (1970); Enis Batur (1952-), *Yazının Ucu* (1993), *e/babil yazıları* (1995); Sıtkı M. Erinc, *Kültür Sanat* (1995); İsmail Kılıoğlu (1947-), *Edebiyat ve Suç* (1988); Nermi Uygur (1925-), *İnsan Açısından Edebiyat* (1969); Rasim Özdenören (1940-), *Ruhun Malzemeleri* (1986); Arif Ay (1953-), *Gece Yazıları* (1993); Murat Belge (1943-), *Edebiyat Üzerine Yazılar* (1994); Ömer Lekesiz (1958-), *Şirazedden Şirazeye* (1997); Adalet Ağaoğlu, *Başka Karşılaşmalar* (1997); Mehmet Kemal, *Denemeler Elemeler* (1997); Melih Cevdet Anday, *Yiten Söz* (1992).

b. Dil Konulu Denemeler

Bu konuda yazılmış denemeler, çoğunlukla dil felsefesi, dilin güncel sorunları, eski dil, yeni dil, uydurmacılık, Öz Türkçecilik, yaşayan dil, halkın konuşma dili, kültür dili gibi tartışmaları, dilin sadeliği, dilin günlük hayatta, sosyal ilişkilerde ve sanat eserlerindeki önemi gibi konuları ele almaktadırlar. Dil konulu denemeleri üç alt başlık altında toplamak mümkündür: 1. Öz Türkçecilik akımını savunanlar, 2. Millettin canlı konuşma dilini savunanlar, 3. Dili felsefi ve kültürel boyutuyla irdeleyenler.

1. Öz Türkçecilik Akımını Savunanlar: Bu düşünceyi savunan başlıca yazarlar ve eserleri şunlardır:

Suat Yakup Baydur (1912-1953), *Dil ve Kültür* (1952)'de kitabının amacını Önsöz'de şöyle açıklamaktadır: "Okurlarda dil anlayışı uyandırmak ve bu anlayışı geliştirmek, Türk dil devrimini açıklamak, dilimizin işleyici bekleyen konularından birkaçını kıvılcıkla amacıyla yazdığım bu yazılar pek tabii olarak kendi görüşlerimi ortaya koymakta, Kurumu hiçbir şekilde bağlamamaktadır. Açık, aydınlık ve arınmış bir Türkçeye karşı sevgi duyanların sayısını yahut sevgisini arttırmaya yararlırsa, Kurum ve yazar bundan şüphesiz mutluluk duyacaklardır."(s.17)

Baydur, ağırlıklı olarak Osmanlıca-Türkçe, Türkçenin sindiremediği sözler, Türkçenin yolu, Türkçe, Latince, Yunanca ilişkileri, dil nedir, ne değildir, dilin zenginliği gibi konularla ilgili düşüncelerini kendince birtakım bilgilerle destekleyerek ortaya koymaktadır.

Sebati Ataman'ın *Dil Çıkması* (1981) adlı eserindeki yazılar, dilin özleştirilmesi, sadeleştirilmesi, 'tabii yol'un bulunması, milletin ortak dil birliğinin sağlanması amacına dönük arayış çabalarından oluşmaktadır. Yazar, ağırlıklı olarak 'dile müdahale', 'özleştirme', 'sadeleşme', 'dilini değişmesi' gibi konuları genellikle tasnif ve örneklendirme metotlarına başvurarak irdelemiştir.

Emin Özdemir (1931-), *Öz Türkçe Üzerine* (1969) adlı kitabında savunduğu Öz Türkçenin ne olduğunu belirlemeye çalışmakta ve bu akıma karşı çıkanları polemik üslûbuyla eleştirmektedir. *Dil ve Yazar* (1973) kitabında ise Öz Türkçecilik akımıyla ilgili düşüncelerini değişik şair ve yazarlardan yaptığı alıntılarla desteklemekte, 'sözcükler' in çok katmanlı boyutlarını irdeleyerek Türkçenin zenginliğini sergilemeye çalışmaktadır.

Berke Vardar (1934-1989)'ın *Dil Devrimi Üstüne* (1977) ve Tahsin Yücel (1933-)'in *Tartışmalar* (1994) adlı eserleri de bu konuyla ilgilidir.

2. Millettin Canlı Konuşma Dilini Savunanlar: Mehmet Kaplan (1915-1986), *Kültür ve Dil* (1982) kitabında dilin milliliği, dilin ifade gücü, konuşma dili, dil ve kültür bağlantısı, ilim dili, dilde aşırılık, dil anarşisi, Öz Türkçe ve Osmanlıca münakaşaları gibi dilin kültürel ve güncel boyutları üzerinde düşüncelerini sergiler. Bağına düşmeden canlı, yaşayan, tarihî süreç içerisinde Türk milleti tarafından işlene işlene en güzel kıvamını bulmuş, estetik ve kültürel değeri yüksek bir Türkçeyi savunur.

Nihad Sami Banarlı (1907-1974), *Türkçe'nin Sırları* (1972) adını taşıyan kitabında, Türkçe sevgisi, Türkiye Türkçesinin Türk topraklarında tarih boyunca kullanıla kullanıla aldığı estetik güzelliğini, işlekliliğini, kıvraklığını, ahengini, ses ve anlam inceliklerini gösterme amacındadır. Ayrıca yazar, kendi ifadesiyle 'uydurma dil' anlayışına, son yıllarda ortaya çıkan 'yanlış ve metotsuz dil tutumları'na karşı "Türkçeleşmiş her kelimenin halis Türkçe olduğunu kabul etmek" ana tezini değişik boyutlarıyla işlemektedir.

Peyami Safa (1899-1961), *Osmanlıca-Türkçe-Uydurmaca* (1970) adıyla yayımlanan eserinde dilde ikilik, dilde tasfiye, Arap harfleri, Türkçenin hastalıkları, dilde özleşme, dilin fakirliği gibi konuları daha çok polemik üslûbuyla, felsefî bir yaklaşımla ve fıkra türüne yakın bir anlayışla işlemiştir.

Necmettin Hacıeminoğlu (1932-1994), *Türkçe'nin Karanlık Günleri* (1972) kitabında ise genellikle "Türk dilinin sadeleşmesi hareketinin asıl gayesinden saptırılarak tam bir kültür ihtilâli şekline dönüşmesi 1960 yılından itibaren başlamıştır" dediği ve 'uydurmacılık', 'arı dilcilik' diye nitelendirdiği Öz Türkçecilik hareketine karşı halkın konuştuğu dili savunan yazılara yer verir.

Ahmet Bican Ercilasun (1943-), *Dilde Birlik* (1984) adlı eserinde, tasfiyecilik, sosyal bir kurum olarak dil, Türkçenin sefaleti, uydurukça gibi konuları ilmi bir sistem içinde örneklendirerek ortaya koymaktadır.

3. Dili Felsefî ve Kültürel Boyutuyla Irdeleyenler: Nermi Uygur (1925-), *Dilin Gücü* (1962) kitabında genel olarak dilin felsefesini yapmakta, ana dil bilincini aşılama, dilin sosyal hayattaki gücünü Türkçenin başka diller karşısındaki konumu, konuşma, anlam, susmak gibi kavramları dil felsefesi açısından yorumlamaktadır.

Aydın Köksal, *Dil ile Ekin* (1980)'de, dilin sağladığı soyutlama, dil-düşünce ilişkisi, dil-kültür, dil-teknik, dil-toplum ilişkileri gibi konuları ele almaktadır. M. Bedri Gültekin (1953-)'in *Türkçe'nin Dünü ve Yarını* (1983) adlı çalışması da bu bağlamda değerlendirilebilir.

c. Felsefe Konulu Denemeler

Bu gruba giren denemeler, genellikle felsefe eğitimi görmüş ve bu alanda çalışan bilim adamları tarafından yazılmaktadır. Felsefe disiplini kaynaklı denemeciler, ele aldıkları konulara felsefî birikimlerinin kazandırdığı bakış açısıyla yaklaşmaktadırlar. Dolayısıyla denemelerine çoğunlukla felsefî üslûp ve düşünce egemendir. Felsefî deneme türünün başlıca temsilcileri şunlardır:

Nurettin Topçu (1909-1975), aslen felsefeyle uğraşmış bir düşünürdür. Bergson felsefesi üzerine çalışmış, Abdülaziz Bekkine ve Celâl Öktem'le tanışınca felsefî şüphelerinden sıyrılıp saf İslâm inancına ve tasavvufa eğilmiştir. Hüseyin Avni Ulaş'la tanışmasıyla birlikte Anadolu eğilimini ortaya çıkardı. Anadolu Müslüman milliyetçiliği davasını güttü. Daha sonraları İslâm Sosyalizmi düşüncesine sahip oldu. O, daha çok Anadolu İslâm toplumcusu olarak tanındı.

Denemelerinde salt felsefe yoktur ve felsefe belirgin bir biçimde öne çıkmamıştır ama felsefî yaklaşımı ya da felsefenin kendisine sunduğu imkânları yazılarına sindirerek kullanmıştır. Bu bakımdan onun denemelerini tamamen felsefe konulu değil ama felsefî yaklaşımın hissedildiği denemeler olarak değerlendireceğiz. Onun düşüncesine yön veren temel kavramlar, hürmet, merhamet, hizmet ve ahlâk nizamıdır. O denemelerinde daha çok Anadolu merkezli özgün bir fikir, yaşama biçimi, toplum ve devlet düzeni kurulması düşüncelerini dillendirir. Türk toplumunun tam bir maymun tavrıyla Batıyı her alanda olduğu gibi taklit etmesini sağlıklı bulmamış, bize özgü, bizim için olanın peşinde koşmuştur. Toplum ve devlet olarak bizi yeniden ayağa kaldıracak itici gücün yüzyıllardır sahip olduğumuz, din, ahlâk, kültür ve medeniyet birikimimizde yattığına inanır. Tarihi zenginliklerimizin çağa özgü sorunlarımıza çözüm sağlayacak özler taşıdığına inanır. O, güncel politikadan uzak durarak evrensel nitelikli Anadolu medeniyetinin yeniden inşasına harç taşıdı. Bazı deneme kitapları: *Türkiye'nin Maarif Davası* (1960), *Yarıncı Türkiye* (1961), *Ahlâk Nizamı* (1961), *Var Olmak* (1965), *İradenin Davası* (1968), *Kültür ve Medeniyet* (1970).

Nusret Hızır (1899-1980), *Felsefe Yazıları* (1976, o bu kitabıyla Türk Dil Kurumu 1977 Deneme Ödülünü kazandı), *Geride Kalanlar* (1987); İsmail Tunali (1922), *Denemeler* (1980).

d. Şehir Konulu Denemeler

Klasik Türk edebiyatı geleneği içinde şehirleri konu alan metinler XVI. yüzyıldan itibaren mesnevî türünde yazılan şehrengiz ve ta'rifatlarda yer almaktaydı. İlk şehrengiz, XVI. yüzyılda Mesihî tarafından yazılmıştır.

Modern Türk edebiyatında ise kimi denemeciler, gezip gördükleri ya da bizzat yaşadıkları şehirlerin tarihi, kültürel, geleneksel, sanatsal, mimarî ve buna benzer yapıları üzerine oluşan kanaatlerini kaleme almışlardır. Bu tür denemelerde genellikle kaybolup gitmiş birtakım değerlere duyulan nostaljik özlemler dile getirilir. Bu tür denemelerde şehirlerin mimarî ve kültürel yapılarının, sosyal anlamda yaşama biçiminin geçirdiği değişim aşamaları başlıca izlekleri oluşturur.

Ahmet Rasim (1864-1932)'in *Şehir Mektupları* (4 cilt. Ist. 1328, 1329) ile Mustafa Kutlu (1947-)'nun aynı adı taşıyan kitabında (1995) ve Malik Aksel (1903-1987)'in *Istanbul'un Ortası* (1977) adlı eserinde İstanbul'un semtleri, insanları, alışkanlıkları, geçirdiği kültürel ve mimarî değişimlerin sonuçları kendilerine has üslûplarıyla anlatılır. Ahmet Rasim, özellikle 19. yüzyıl İstanbul'unu anlatırken Mustafa Kutlu 1990'lı yılların İstanbul'unu sergilemektedir.

Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958), *Aziz İstanbul* (1964) adlı kitapta toplanan denemelerinde İstanbul'un değişik semtlerinin, tarihî, coğrafi ve mimarî yapısının ülfet perdesine gizlenen inceliklerini, kültürel zenginliklerini, estetik güzelliğini ve tarihî ihtişamını samimî bir üslûpla ortaya koymaktadır. O, bu denemelerini tarihî bilgi, dikkatli bir gözlem ve millî duyuş temelleri üzerine kurmuştur.

Yahya Kemal İstanbul'a Türk kültür, medeniyet, sanat, duyma ve yaşama üslûbunun coğrafi, tarihî ve mimarî anlamda özgün bir terkiibe kavuştuğu bir medeniyet kenti olarak yaklaşmıştır. Türk coğrafyasının pek çok yerinden gelen insanlar, Türk dilini yoğurarak en güzel kıvamına bu şehirde ulaştırmış, sanat ve mimarî dehasının en güzel eserlerini bu kentte ortaya koymuştur. Tüm kültürel unsurlarıyla Türk tarihi ve vatani bu şehirde toplanmış gibidir. Türklük milliyetinin en güzel özetini bu şehirde görmek mümkündür.

Nihad Sami Banarlı (1907-1974), *Istanbul'a Dair* (1986); İslâm Çupi, *Hey Gidi İstanbul* (1995); Selçuk Erez (1936-), *Istanbul Nerededir* (1995); Samiha Ayverdi (1906-1993), *Istanbul Geceleri* (1971, 2. b.) adlı kitaplarında İstanbul'un tarihî ve mimarî zenginliklerini vurgulamakta, güncel sorunlarına eleştirel bir yaklaşım getirmekte ve özellikle geçmişte kalan güzelliklerine nostaljik bir üslûpla değinmektedirler.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), *Beş Şehir* (1946) adlı kitabında İstanbul, Bursa, Konya, Erzurum ve Ankara şehirlerinin kaybolmaya yüz tutmuş tarihî ve kültürel özelliklerini, coğrafi, mimarî, manevî ve sosyal güzelliklerini anlatır. O, bir anlamda bu denemelerinde Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin maddî ve manevî muhassalasını aramaya çalışır. Geçmiş-şimdi-gelecek zaman bütünlüğünü parçalamadan idrak etme yöntemini bu kitabında beş şehir için uygulamıştır. Her şehir, şimdisinde geçmişini ve geleceğini birlikte yaşar.

Ayrıca *Yaşadığım Gibi* (tarihsiz) kitabında da İstanbul, Bursa, Maraş ve Paris'le ilgili benzerî tahassüslerini ortaya koymuştur.

Mitat Enç (1910-1991), *Uzun Çarşı'nın Uluları* (1997) kitabında Antep'i anlatır.

Hilmi Yavuz (1936-), "Şehirlerin Iskeleti" (*Denemeler Karşı Denemeler*, Ist. 1988, s.51) denemesinde büyük kentlerin insan ruhu ve insanlar arası ilişkilerde ortaya çıkardığı olumsuzlukları dile getirir.

Ahmet Turan Alkan (1954-), *Altıncı Şehir* (1992) adlı eserinde ise bir anlamda Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Beş Şehir* kitabının devamı gibi ve onun üslûbunun çağrışımıyla Sivas'ı anlatır.

Beşir Ayvazoğlu (1953-), *Şehir Fotoğrafları* (1997) adını taşıyan kitabında İstanbul, Bursa, Safranbolu, Efes gibi şehirlerle ilgili izlenimlerini dile getirir.

Mustafa Çetin Baydar (1943-), *Geçidi Bekleyen Şehir* (1997) kitabında Erzurum'u konu edinmektedir.

Uğur Kökden (1934-), *Anı Kentler* (1992)'de Aşkabat, Bağdat, Lagos, Zürih, Toledo, Granada, Münih, Frankfurt, Marianbad, Varşova, Atina, Ankara, İstanbul, Amasya ve Paris gibi kentlere yer vermiştir. O, bu kentleri değişik anakaraların simgesi ve sözcüsü olarak almıştır. Bu denemelerde kültürlerin barış içinde yan yana birlikteliğinin yollarını araştırmaya gayret etmiş. Adıkonmamış bir ortak yaşam arayışının ne ölçüde gerçek olabileceğini irdelemeye çalışmış. O, hem kendi kent denemeleri hem de genelde kent denemeciliğiyle ilgili olarak şunları söylüyor: "Kentler, aslında yaşamın, geçmiş zamanı demek bir bakıma. Yaşanan zamanın dibe vurmuş ruhu. Her kent, şimdiki zamanın sınırları içinde başlar ve geçmiş zamanın belirsizliğinde yok olur.

Ancak, böyle bir geçmiş onları sınırlamıyor. Kaldı ki, böylesi bir gerçek, yalnız yaşayan bireyler topluluğu için geçerli değil; aynı zamanda uygarlıklar için de doğru. *Anı Kentler*'in gündeme getirdiği kentlerde okur kimi uygarlıkların yaşam ve ölüm serüvenini izleyebilir. Hititler, Eski Yunan, Endülüs, Moğollar ve Osmanlılar. Buradan insanlığın tek ve değişmeyen öyküsünü adım adım seçmek zor olmaz. Tüm bu denemelerde coğrafya yalnızca bir yardımcı öge! Kimi kez anılara, kimi kez gezi notlarına, söyleşiye ya da öykü dokusuna yaklaşan denemeler bunlar. Böylece bir bakıma her deneme, kentlerin sınırladığı/sakladığı nice nice yaşamlar ve yaşanmışlar arasında var olan ortak bir özü, özlemi gözler önüne sermekte. Tanpınar'ın *Beş Şehir*'i ve Calvino'nun *Görünmez Kentler*'i gibi bir bakıma." (**Cumhuriyet Kitap Eki**, 29 Nisan 1999, S. 480).

Cengiz Bektaş (1934-)'ın, *Mimarlıkta Eleştiri* (1967) adlı eserini de şehir konulu deneme metni olarak kabul edebiliriz.

e. Sosyal ve Siyasî Konulu Denemeler

Gerek fiilen siyaset mesleğini seçmiş olanlar, gerek gazeteciler, gerekse siyaset üzerine gözlemci ve izleyici olarak düşünce üretenler, hem güncel hem de evrensel nitelikli siyasî ve sosyal konularla ilgilenmişler ve düşüncelerini kimi zaman deneme türünde kaleme almışlardır. Bu tür denemelerde fikir ön plana geçtiği için sanatkârane üslup kaygısı fazla gözetilmez. Sosyal ve siyasî konulu denemeler, eğilimlerine göre genellikle dört ayrı grupta toplanmaktadır: 1. Atatürkçü düşünce, 2. Solcu, Sosyalist düşünce, 3. Milliyetçi düşünce, 4. İslâmcı düşünce.

1. Atatürkçü Düşünce: Oktay Akbal (1923), *Atatürk Yaşadı mı* (1975)'da Atatürk'ü çok değişik yönleriyle ele alır ve ülke için yaptıklarıyla değerlendirirken özellikle, onu gerçekten sevenlerle çıkarı için sever gibi görünenlerin birbirinden ayrılması gereği üzerinde durur. Atatürk düşmanlarını eleştirir, Atatürk döneminin sosyal heyecanının kalmamasına hayıflanır.

Vedat Nedim Tör (1897-1985)'ün, *Kemalizmin Dramı* (1979); Nadir Nadi (1908-1991)'nin *Atatürk İlkeleri Işığında Uyarmalar* (1961), *Olur şey Değil* (1981), *Ben Atatürkçü Değilim* (1982) gibi eserleri de hemen hemen aynı duyarlılıkla keleme alınmış denemelerden oluşmaktadır.

2. Solcu, Sosyalist Düşünce: Vedat Günyol (1912-2004), *Dile Gelseler* (1966), *Devlet İnsan mı* (1974), *Bu Cennet Bu Cehennem* (1975), *Çala Kalem* (1977), *Orman Işırsa* (1979), *Daldan Dala* (1982), *Bilinç Yolunda* (1985), *Gülyüzlü Ciddilik* (1986), *Gölgeden Işığa* (1989), *Giderayak Yaşarken* (1989), *Yine De Yaşarken* (1990), *Güne Doğarken* (1992) gibi kitaplarında rejim, sol, muhalefet, gençlik, parlamento, sağ, yönetim, din, bilim, gericilik, uygarlık gibi daha çok güncel nitelikli kavramları Aydınlanma felsefesine dayalı, hümanist, ılımlı solcu bakış açısıyla irdelemektedir.

Günyol, deneme yazarlığıyla ilgili olarak şunları söylüyor: “Ben yazılarımda, hep kendimi denerim. Kendimi ne ölçüde dile getirebiliyorum diye denerim. Deneme bir amatörce iştir bence. Pişmiş olmuş, oluşmuş, yetkin bir kimse gözüyle baktı mı insan kendine, deneme son bulur. Kesinlik vurgusu tutkusu ön plana çıkar. Oysa, deneme, adı üstünde kesinlikten kaçır, üstten konuşup, bir öğreti doğrultusunda büyük lâf etmez. Ben oldum olası büyük lâf etmekten kaçınmışımdır. Onun için de yazı türü olarak kendimi bütüncüçüzlüğümle ortaya koyabileceğim deneme türünü yeğlemiştir. Bu deneme eleştirel bir denemedir hep, kendimi ve çevremi göz önünde tutan bir eleştirel deneme.” (Uçarol, 1982, 9)

Vedat Günyol, bu kitaplarındaki birtakım yazılarında ayrıca edebiyatla ilgili konulara da yer vermiştir. İlhan Selçuk (1925-)'un *Ağlamak ve Gülmek* (1982), *Düşünüyorum Öyleyse Vurun* (1984) gibi kitapları da bu türe verilebilecek örnekler arasındadır.

3. Milliyetçi Düşünce: Mehmet Kaplan (1915-1986), *Nesillerin Ruhu* (1967) ve *Büyük Türkiye Rüyası* (1969) adlı eserlerindeki denemelerinde demokrasi, sosyalizm, komünizm, milliyetçilik, Anadolu, rejim, medeniyet, kültür, köylülük, ilim ve teknoloji, sanayileşme, ordu, ihtilâl, devlet, üniversite, gençlik, ideoloji, ilim, felsefe, aydın, gazete gibi bazı sosyal ve siyasî konuları milliyetçi bir bakış açısıyla irdelemiştir. Onun milliyetçiliğinin temelinde kültür ve millî varlığımıza bağlı kalarak Batının temel kıymet ve müesseselerini almak ilkesi oluşturur. O, denemelerini genellikle bu bakış açısından yazmıştır.

Nurettin Topçu (1909-1975), *Yarınki Türkiye* (1961), *Ahlâk Nizamı* (1961), *Devlet ve Demokrasi* (1969), *Milliyetçiliğimizin Esasları* (1978) adlı eserlerinde, siyasî düşüncesinin temelinde daha çok millet iradesinin üstünlüğüne dayalı bir demokrasiyi, Anadolu milliyetçiliğini ve İslâm ahlâkını oturtmaktadır.

Mehmet Turgut (1929-), *Türkiye'nin Geleceği* (1971) kitabında ihtilâl, milliyetçilik, hürriyet, liberalizm, ferdî hürriyet, komünizm, sosyalizm, nazizm, ahlâk, karakter gibi kavramları günlük politik polemiklerden uzak evrensel düzeyde tartışmıştır. O, ortak evrensel değerlere açık bir milliyetçilik düşüncesini benimser.

Tahsin Banguoğlu (1904-1989), *Kendimize Geleceğiz* (1984)'de millî kültürümüzün değişik meselelerini milliyetçi bir yaklaşımla ele almıştır. Yazılarına hocalığı ve devlet adamlığı sıralarındaki görgü, tecrübe ve gözlemleri kaynaklık etmiştir. O, en çok milletimizin içine düştüğü manevî ve kültürel buhranı irdeler. Ona göre gençlerimizin bir kısmı bir inanç boşluğuna düşmüş, her türlü mukaddesi, dini, milliyeti, millî kültürü, aileyi reddederek millettten kopmuş, kendisine yabancı, hatta düşman ülkelerde bir fikriyat, bir rehber aramış ve bir

ucundan o düşman cephesinin emrine girmiş olarak devlete ve millete isyan etmiştir. Yazar, tüm bunların sebebinin manevî boşluk, kötü örnekler ve yanlış eğitim olduğu görüşündedir.

4. İslâmcı Düşünce: II. Meşrutiyet döneminden itibaren Türkiye’de İslâmcı düşünce, değişik düzeylerde çok hareketli bir süreç yaşıyor. Daha önceleri İslâm, toplum ve devletin aslî unsuru olduğundan siyasî ve ideolojik mahiyette ayrıca savunulan, birilerine karşı dava edinilen bir fikir sistemi değildi. Sadece ilmi, sanatı, yaşantısı ve kurumsallaşması üzerinde durulup derinleşilen bir dindi. Ancak Osmanlı’nın batılılaşma süreciyle birlikte Batı kaynaklı ortaya çıkan düşünce, siyaset, ideoloji ve edebiyat hareketlerine karşı İslâm’ı özgün bir fikir sistemi olarak kabul eden yazarlar, İslâm’ı bir din olmanın ötesinde bir dünya görüşü, bir ideoloji ve felsefe olarak da savunma ihtiyacı duydular. Bu bakımdan II. Meşrutiyetten günümüze kadar ayrıca bir ‘İslâmcılık’ düşüncesinden söz ediliyor. II. Meşrutiyet döneminde *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşat*, *Beyanü’l-Hak* gibi dergilerde ve müstakil bazı kitaplarda İslâmcı düşünceyi savunan yazılar çıktı. Cumhuriyet döneminde ise İslâmcı düşünceye dayalı denemeler hızla arttı. Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç, Rasim Özdenören, Nuri Pakdil, İsmet Özel gibi yazarlar bu konuda özgün ürünler verdiler.

Necip Fazıl Kısakürek yazılarında daha çok İslâmcı düşünceyi güncel siyasî mücadele bağlamında ortaya koymaya çalıştı. O, özellikle *Büyük Doğu* dergisi etrafında bir hareket başlattı.

Sezai Karakoç ise güncel siyasî mücadeleden çok evrensel nitelikli düşünce üzerinde yoğunlaştı. Siyasete ilişkin yazı ve tavırları da yine evrensel nitelikliydi. O düşünce ve sanatını “Diriliş” kavramı üzerine temellendirmiş ve meseleyi medeniyet problemi olarak alıp Şam, Bağdat, İstanbul eksenli tarihsel İslâm medeniyetini yeniden yeni zamanlara özgü olarak diriltmeye çabalamıştır. Daha çok Ortadoğu merkezli bir diriliş rüyasını görür.

Cumhuriyet döneminde İslâmcı düşüncenin sanat edebiyat planında açılımını savunan ve bu çizginin öncüsü olan Nuri Pakdil, 1969 yılında çıkmaya başlayıp yaklaşık 15 yıl kadar yayımladığı *Edebiyat Dergisi* ve Edebiyat Dergisi Yayınlarıyla İslâmcı düşünce ve edebiyatta özgün bir konum kazanmıştır ve kendi kulvarında bir akım ve hareket oluşturmuştur. O, *Edebiyat Dergisi*’ni yerli düşüncenin temel öğelerinin sanat ve edebiyatın evrensel diline aktarılması amacıyla çıkarmıştır. Ona göre sanat, Tanrı’ya giden yolu tıkayan tüm engelleri kaldırma faaliyetidir.

Pakdil, kültürel ve siyasî anlamda Batı sömürgeciliğinin yağmaladığı İslâm uygarlığını yeniden bir kurtuluş olarak insanlığın hizmetine sunmayı amaçlar.

O, yaşantısında ve yazılarında kendi belirlediği, kendine özgü özel bir âlemin tavrını ortaya koyar. Dolayısıyla denemelerinde kullandığı dil mantığı da nüfuz edilmesi zorlaşan bir yapıdadır.

Yaygın ve genel toplum katmanlarının kurulu düzenlerine ve yerleşik ve alışılmış düşünme ve davranma mantıklarına aykırı bir dil ve dünya geliştirmiştir. Oldukça yoğunlaştırılmış bir dili vardır. Çağrışımları hem boldur hem de kendini hemen ele vermez. Kısa, vurucu, öz ve çarpıcı cümleler kurar. Özellikle 1960’lardan sonraki yazılarında anlaşılması zorlaşan bir ifade etme biçimini benimsemiştir. Mecazlarla, istiarelerle, imge ve simgelerle yüklü şiirsel bir üslûba sahiptir.

Denemelerini sıradan bir yazı olarak değil, her kelimesini ölçüp biçerek şiir ya da hikâye gibi bir sanat ürünü olarak kurmaya çalışır. Bu bakımdan onun özgün bir deneme üslûbu var. Dil konusunda geleneksel İslâmcı yazarlardan farklı olarak olabildiğince Öz Türkçe bir dili tercih ediyor. Yazılarında sadece Türkçe olan kelimelere yer vermeye çalışıyor. Yerleşmiş birçok isim ve terimlerin hem Türkçesini kullanmaya çalışır hem de terimlere yeni karşılıklar bularak sürekli yenilik tavrını ortaya koyar. Bunu yapmaktan bir amacı da yerleşik terimlerin ülfet ve ünsiyet perdesine sarmalandığından dolayı tazeliklerini yitirdiklerini, yavanlaşıp işlevlerini gizlediklerini düşünüyor olabilir. Örneğin peygambere “önder” der. O yepyeni bir dil oluşturarak yepyeni ve dipdiri bir İslâmî anlayış üretmeye çalışır. O, bu dil tutumuyla muhafazakâr Müslümanların tepkisini çekerse de bunları hiç kaale almaz.

Pakdil, denemelerinde özgün üslûplar üretmeye çalışır. Kimi zaman kesin hüküm cümleleri kurar, kimi zaman soru sorup cevap verir, kimi zaman kendi kendisiyle konuşur.

Nuri Pakdil zaman zaman Marksistlerin de kullandığı kimi terim ve kelimelerle sadece Müslümanları değil tüm dünya mazlumlarının da savunucusu olur. Dolayısıyla o, sağcı muhafazakâr Müslüman kesim içinde ayrı bir çizgide seyreder. O, emek, sömürü, özgürlük gibi kavramların aslında *Kur’an* kaynaklı ve Müslümanların öz malı olduğu görüşündedir. Çağın insanının kapitalizm içinde boğulup kalmasını eşyayla kuşatılmışlık ve kirli mülkiyet kavramlarıyla izah eder. Kapitalizme özgü mülkiyet anlayışını insanı esaret altına alan bir şey ve

insanla ilâhî değerler arasında önemli bir engel olarak görür. İnsanın ve Müslümanın onurunu koruyabilmesi için mala mülke ve paraya tapmaktan vazgeçmesi gerekir der.

O, denemelerinde yerli kültür ve medeniyetimizin Batı kültür ve medeniyeti karşısında silinip gitmesine karşı, yabancılaşmaya karşı aldığı tavırları ortaya koyar. Batının Doğu üzerindeki sömürü uygarlığına karşı tepkisini ve İslâm kaynaklı yerli kültürü tahkim etmeye çaba gösterir. Özeldir Türk toplumunun genelde ise Doğu Müslüman Doğu toplumunun çağın modern saldırılarına karşı *Kur'an*'la direnebileceğini ileri sürer. Onun düşüncesinin temelini şu sözleri oluşturur:

“Bu temel kitabın özümlemesiyle oluşan düşünceye yerli düşünce diyoruz. Ulusumuzun yerli düşünceyle canlı bir alışveriş içinde olduğu dönemler, tarihimizin en parlak dönemleridir. Ne ki birbirini izleyecek olan iki sayrılığa tutuluruz: Gurur ve zihnî tembellek. Bunlar, ulusları donduran, sonra ağır ağır çöküntüye götüren sayrılıklardır (Pakdil, 1977).

O, halkıyla barışık olmayan yazarı halk düşmanı olarak görür. Ona göre halkın bağlandığı yüce değerlere bağlanan, düşüncesi halkın inançlarının kökeniyle özdeş olan yazar, sorumluluğun bilincinde demektir. Pakdil, Müslüman dünyanın Batının kültürel, ekonomik, askerî her anlamdaki sömürsünden ve istilâsından silkinip kurtularak kendi öz benliğine dönmesi gereği üzerinde durur. Ulusumuz bir uygarlık bunalımı içindedir, Batılılaşma ile sersemlemiştir, yerli düşünceye yeniden dönerek kendine gelecek, öz benliğine kavuşacaktır.

Nuri Pakdil, denemelerinde mazlumların yanında, zalimlerin karşısında bir duruş sergiler. Yazılarında çok keskin bir muhalefet, reddiye ve protesto, eskiyenı atıp yeni değerler ve yapılar inşa etmek isteği açık bir biçimde belirgindir.

Nuri Pakdil'in başlıca deneme kitapları şunlar: *Biat I* (1973), *Biat II* (1977), *Biat III* (1981), *Bağlanma* (1979), *Bir Yazarın Notları I* (1980), *Bir Yazarın Notları II* (1980), *Bir Yazarın Notları III* (1981), *Bir Yazarın Notları IV* (1982), *Edebiyat Kulesi* (1984).

İsmet Özel (1944-), *Üç Mesele* (1978), *Zor Zamanda Konuşmak* (1984), *Taşları Yemek Yasak* (1985), *Bakanlar ve Görenler* (1985), *Faydasız Yazılar* (1986), *Irtıca Elden Gidiyor* (1986), *Surat Asmak Hakkımız* (1987), *Tehdit Değil Teklif* (1987), *Cuma Mektupları I, II, III, IV, V* (1989, 1990, 1991, 1992) gibi eserlerinde yer alan günlük gazete yazılarında güncelden yola çıkarak genel nitelikli entelektüel düzeydeki siyasî denemelerinde kendine özgü İslâmcı dünya görüşünü ifadelendirmeye çalışmıştır.

O, siyasî muhalefet düşüncesinin temelini XVI. yüzyıldan itibaren oluşumunu gerçekleştirmiş bulunan dünya sistemine olan eleştirilerini oturtur. Türkiye'nin geçirdiği siyasî değişim, gelişim ve dönüşümleri hep bu 'dünya sistemi' anahtar terimiyle açıklamaya çalışır. Kültürel anlamda İslâmcı düşünceyi 'Doğu' değil, 'Batı' bloku içinde değerlendirir. Ona göre 'Doğu' Hint ve Çin kültürüdür. İslâm ise Akdeniz havzasına olan bağları yüzünden İbrahimî gelenek içinde yer alması sebebiyle ve Batının oluşmasına birinci elden katkıları bulunduğu için en genel düşünme çerçevesinde Batı ile sınırdadır. Bu değerlendirme, Türkiye'de Doğucu ve Batı muhalifi geleneksel İslâmcı siyasî düşüncesiyle çelişmekte ve İsmet Özel, kendisiyle sınırlı özgün bir siyasal İslâm retoriği geliştirmektedir.

Ayrıca o, denemelerinde geleneksel İslâmcı retorikten ve deneme üslubundan farklı olarak düşüncelerini âyet, hadis, kelâm-ı kibar gibi temel İslâmî referanslarla destekleme ihtiyacı duymaz. Özel, düşüncelerini tamamen kendi mantıkî örgüsü içinde sunar. Hatta zaman zaman Heidegger gibi batıldüşünürlerden aktarmalar yapar (**Defter**, “*İsmet Özel'in Denemeciliği*”, 1990, S.15, 100).

Bu konuyla ilgili olarak diğer bazı deneme yazarları ve eserleri ise şunlardır: Mustafa Miyasoğlu (1946-), *Devlet ve Zihniyet* (1980); İsmail Kılıçoğlu (1947-), *Düşünce ve Uygarlık* (1986); Rasim Özdenören (1940-), *İki Dünya* (1977); Metin Karabaşoğlu (1964-), *Kertenkele Çukuru* (1992); İsmail Berduk Olgaçay (1924-), *Perşembenin Gelişi* (1992), *P.S.'95* (1996); Yavuz Bahadıroğlu (1945-), *Şu Bizim Demokrasi* (1995), *Mecburen Atatürkçü* (1994), *Sosyalizm Bitti Laiklik Alır mısınız?* (1994), *Bu Gidiş Nereye* (1996).

f. Din Konulu Denemeler

Dinî duyarlılığı öne almış bazı yazarlar, İslâmî dünya görüşünün itikadî, siyasî ve sosyal boyutlarını belli bir sistematik yapıya bağlı kalmaksızın serbest şahsî düşünceleri içinde deneme üslubuyla ortaya koymuşlardır. Bunlar, genellikle serbest akıl yürütme ve muhakemelerle varlık, olay ve olgulara dayalı olarak Allah'ın varlığını, büyüklüğünü, tüm zaman ve mekâna hâkim bir konumdaki tasarrufunu hayranlık duyguları içinde

sergilemektedirler. Metafizik-Materyalizm çatışmasının yoğun olarak yaşandığı 19. ve 20. yüzyıllarda bu tür denemelerle çokça karşılaşmaktayız.

Ayrıca kimi yazarlarca İslâm'ın fert ve toplum ahlâkına getirdiği güzellikleri, iyilikleri, olumlulukları ortaya koyan deneme ürünleri de kaleme alınmıştır. Dolayısıyla dinî konulu deneme çalışmalarını en genel anlamda iki ana grupta topluyoruz: 1. Akaidî-kelâmî-felsefî, 2. Ahlâkî ve sosyal.

1. Akaidî-Kelâmî-Felsefî Denemeler: Bu grupta yer alan deneme çalışmalarında Allah'ın varlığının ispatı, kâinata canlı ve cansız tüm yaratıklar üzerinde görülen yaratıcılık izleri, yarattığı varlıklar üzerindeki mükemmellikler, O'na inanmanın fert ve toplum için olumlu anlamda nasıl bir önem taşıdığı, inanmamanın getirdiği ruhsal huzursuzluklar gibi konular işlenmiştir. Bunlara şu örnekler verilebilir:

Mümine Güneş, *Damlalar* (1973); Senai Demirci (1964-), *Şöyle Garip Bencileyin -Denemeler* (1992), *Dar Kapıdan Geçmek* (1996); Hülya Kartal, *Kendini Okuyan Kadın* (1996); Sebahattin Yaşar, *Secde Çiçekleri* (1997); İnci Şirvan, *Önce Sorular Yaşanır* (1993); Ali Mermer (Metin Karabaşoğlu ile birlikte), *O'na Doğru* (1992); Metin Karabaşoğlu (1964-), *Kur'an Okumaları* (1996).

2. Ahlâkî ve Sosyal Denemeler: Bu konuyla ilgilenen denemeciler, batının Ortaçağ, Rönesans, Reform gibi dönemlerden itibaren geçirdiği gelişim aşamalarına vurgu yaparak Pozitivizm, Materyalizm, Laiklik gibi fikrî ve felsefî oluşumları irdeler ve bunların ülkemize olan sosyal ve ahlâkî etkilerini ele alırlar. Onlar, Doğu, Batı farklılığı ilkesine bağlı olarak toplumun sosyal anlamda dinle ilişkisini sergilemeye çalışırlar. Modern toplum içinde insanı, içine düştüğü yalnızlaşma ve yabancılaşma, bencillik, duyarsızlık, para hırsı gibi olgularını İslâmî iletilerin ışığında irdelerken, ahlâk, ruh ve kalp saflığı tezini öne çıkarırlar. Konuyla ilgili örnek eserler:

Nurettin Topçu, *İslâm ve İnsan* (1969); Murat Kapkiner (1950-), *Denemeler-Yaşamayı Göze Almak* (1986); M. Âkif Inan (1940-2000), *Din ve Uygarlık* (1986); Ebubekir Eroğlu (1950-), *Yenilenme Bilinci* (1988), *Sabit ve Değişken* (1994); Meşkure Sargut, *Gönülden Gönüle* (1994); Ali Göçer (1956-), *Kara Yazılar* (1995); Rasim Özdenören, *Müslümanca Yaşamak* (1988), *Kafa Karıştıran Kelimeler* (1987), *Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler* (1985); Şaban Döğen (1950-), *İnsan Olabilmek* (1992); Seyfettin Bulut (1964-), *Gençliğin Arayışları* (1996); İslâm Yaşar, *Aşk ve Ateş* (1991); Hülya Yakut Üstündağ, *Sezgiler* (1996); Gülay Atasoy (1956-), *Bir Sağanak Hayat* (1993); TahaÇağlaroğlu (1961-), *Güzeylem* (2003), *Yürek Sorgusu* (2004).

g. Psikoloji Konulu Denemeler

Bu tür denemelerde ruh biliminin verileri ışığında vülgarize edilmiş bir dil ve üslup içerisinde insanların gündelik ruhsal sorunlarıyla ilgili tanımlama, tahlil etme ve yol göstermeye yönelik düşünceler ortaya konmaktadır. Örnek eserler:

Sefa Saygılı (1955-), *Strese Son* (1996); Suna Tanaltay (1933-) (yazarın 1980'li yıllardan itibaren bu konuda pek çok kitabı birçok baskı yapmıştır. Burada bazılarını veriyoruz), *Sevdikçe, Çocuklar Ağlamasın, Gençlik Sevgidir, Ben Sevgiyim, Düş Sevginin Peşine, Yaşam Nehri*.

h. Kadın Konulu Denemeler

Özellikle kadın yazarlar, gazete ve dergilerde kadınların sorunlarını, sosyal ve siyasî haklarını dile getiren denemeler yazmaktadırlar. Feminizm akımının yaygınlaşmaya başlamasından itibaren kadının erkek karşısındaki konumu, ailede, kamu kurum ve kuruluşlarındaki yeri en genelde de sosyal ve siyasî hayattaki işlevi, kendisine biçilen rol gibi konularda birçok yazar düşünce üretmektedir. Bu düşünceler de genellikle deneme yazısı olarak kaleme alınmaktadır. Bu konuyla ilgili belli başlı deneme kitapları şunlardır:

Duygu Asena (1946-), *Kadının Adı Yok* (1987); Esra Nuray Sezer, *Bir Genç Kız Yetiştiriyor* (1997); Gülay Atasoy (1956-), *Aile Huzuru* (1994); Nuriye Çeleğen (1955-), *Kadın Nasıl Mutlu Olur* (1996).

ı. Karışık Konulu Genel Denemeler

Bu sınıfta değerlendirebileceğimiz denemeler, tarih, kültür, gündelik hayat, sanat, siyaset, uygarlık gibi alanlara ait değişik pek çok konulara yer veren genel kültürel birikime dayalı yazılardan oluşmaktadır. Hemen her konudaki yazılardan oluştuğu için bu tür kitapları da bu başlık altında değerlendirme gereği duyduk.

Ahmet Haşim (1884-1933)'in denemeleri, *Bize Göre İkdâm'daki Diğer Yazılar* (1991), *Gurabâhâne-i Laklakân Diğer Yazılar* (1991) adlı eserlerde toplanmıştır. Haşim, Türk edebiyatının en iyi deneme yazarlarından biridir.

Türkçeyi kültürel zenginliği, kıvraklığı ve işlek yapısıyla çok iyi kullanmış özgün bir üslûpçudur. Denemelerine ironi ve alay üslûbu egemendir. Zekâ, nükte, şaşkırtmaca, fantezi, ince alay unsurlarına ağırlık vermiştir. Bilinen olay, olgu ve objeleri bir sihirbaz gibi gerçek hâllerinden başka hâllere dönüştürerek, onların hiç akla gelmeyen başka çarpıcı boyutlarını irdeler. Onun kişisel gururu, şikâyet eden, başkalarını küçümseyen, küçük düşüren ve alay eden bir üslûbu vardır. O, herkesin her gün baktığı hâlde göremediği zenginlikleri görür. Alain ve Remy de Gourmont'un etkisinde kalmış olan Haşim, denemelerini kısa tutar, derin düşünce ve görüşleri yoğunlaştırılmış olarak küçük bir hacim içerisinde vermeye çalışır. Olay ve varlıklara bilinenin dışında ilgi çekici, çarpıcı ve ilginç olabilecek bir bakış açısıyla yaklaşır.

Haşim, denemelerinde Atatürk, Osman Pehlivan, Süleyman Nazif, Ahmet Hikmet gibi şahısların portrelerine, göz, burun, kulak gibi duyu organlarının bilinenin ötesinde çarpıcı bazı işlev ve anlamlarına, modern toplum yapısının kadını kadınlık cazibesinden uzaklaştırışına, günün ve mevsimin değişik zamanlarındaki tabiat manzaralarına, bitki ve hayvanlara, medeniyetin gündelik hayatı kolaylaştırışına ve başka bazı konulara yer verir.

Izzet Melih (1887-1966), *Her Güzelliğe Âşık* (1938) adlı kitabındaki 'Görüşler' bölümünde yer alan 13 denemesinde 'süs', 'eller', 'gözler', 'sevmek', 'haset', 'neşe' gibi soyut ve somut birtakım kavramların kendisinde uyandırdığı izlenimlere yer vermiştir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi* (tarihsiz) kitabında toplanan yazılarında insan, cemiyet, kültür, medeniyet, aşk, ölüm, İstanbul, Bursa, Maraş, Paris, Türk edebiyatı, musiki, plastik sanatlar gibi konuları doğu ve batı kültürüne ait zengin bir birikim ve ince bir dikkatin prizmasından geçirerek, şiirsel, sanatkârane bir üslûpla ele almıştır.

Tanpınar, tabiata, sosyal olaylara, kültüre ve sanata özel bir önem verdiği 'dikkat' le bakar. Tarihî, kültürel mirası, insanı, toplumu ve başka konuları 'geçmiş-şimdi-gelecek' zaman bütünlüğü içinde algılamaya özen gösterir. Onun denemeleri kültürel birikime dayalı olduğu için cümlelerinde düşünce yoğunlaşmasına gitmiştir.

Türkiye'nin yetiştirdiği en önemli deneme yazarlarından biri olan Cemil Meriç (1917-1987), *Bu Ülke* (1974), *Mağaradakiler* (1978), *Kırk Ambar* (1980) gibi kitaplarında aydın, entelektüel, ihtilâl, sosyalizm, devrim, anarşi, terakkî, hürriyet, Avrupalılaşma, sağ, sol, gericilik, ideoloji, dergi, kitap gibi kavramlara kendince yaklaşımlarını ortaya koyar. O, kendini herhangi bir düşünce sisteminin, siyasî görüşün ve ideolojinin sınırları içine hapsedememiş, tüm bunların dışında, kendi semasının tek yıldızı kalarak tarafsız, nesnel bir aydın ve entelektüel olmayı seçmiştir. Onun denemelerinde peşinen kabul edilmiş bir değer yargısı yoktur. O, her düşünce karşısında mesafeli eleştirel tutumunu ve konumunu korumuştur. O, ne sağcı, ne solcu, ne dinci, ne de dinsizdir. Salt doğruyu ve gerçeği arayan mütecessis bir beyindir.

Denemelerinin önemli bir özelliği "kavramları irdemesi"dir. Olayları, problemleri kavramları temel alarak çözümlenmeye çalışır. Okuyucuyu 'sorgulama'ya ve 'düşünme'ye sevkeder.

Mehmet Salihoğlu'nun, *Gün Işığına Çıktıkça* (1975) kitabının ikinci bölümünde yer alan yazılar bu gruba girmektedir.

Murat Belge (1943-), *Tarihten Güncelliğe* (1983) kitabının önsözünde deneme türüyle ilgili düşüncelerini ortaya koymakta ve deneme türünü niçin denediğini açıklamaktadır. Önceleri modası geçmiş gibi görünen denemenin zamanla günlük hayatımızda önemsiz gibi görünen pek çok ince ayrıntıların en iyi şekilde deneme türü içinde ifadelendirilebileceği kanaatine varmıştır. Belge, deneme yazarlığında Roland Barthes'in etkisinin büyük olduğunu ve denemelerinde üslûp kaygısından çok iletme kaygısının öne geçtiğini vurgulamaktadır.

Selâhattin Batu (1905-1973), *İnsan ve Sanat* (1945)'ta 'gönül', 'rüya', 'zekâ', 'dostluk', 'mağrurluk', 'acı', 'gurbet', 'deniz', 'güz ayları' gibi konularda felsefi bir yaklaşım ve lirik bir üslûpla kendisinde uyandırdığı çağrışımları sergilemiştir.

Ali Nihad Tarlan (1898-1978), *Kuşular* (1970), *Nesirler ve Mensur Yazılar* (1993)'da yer alan denemelerinde daha çok çevresinde gözlemlediği ilginç durumları, başından geçen olayları tahkiye üslûbuyla aktarır.

Deneme edebiyatının 'alaybeyi' olarak tanımlanan Salah Birsal (1919-1999)'in ürünlerinde bilgi birikimi egemendir. O, olaylara ağırlık verir. Denemelerinde bir olay bir başka olayı çağrıştırır ve yazar, daldan dala atlar. Çağrışım sistemine yer vermesi çok belirgindir. Buna bağlı olarak paradoksal düşünme ve fantezilere fazlaca yer verme de dikkati çeken bir husus. Birsal, denemelerinde günlük, hikâyeye, şiir, söyleşi gibi türleri

eritmesini bilmiştir. Onun üslûbunda ironi, güldürü ögesi ağır basar ve yazar, sözlüklerde bile rastlanmayan kelimeler kullanır.

Birsel, sözleri, kelimeleri kendi özgün bağlamından kopararak kullanır. Dil öğelerini bağlamının dışında kullanma huyu, çok göze batan bir tutumu. Argodan ve halkın konuşma dilinden kelime ve deyimlere yer verir. Örnek: “Göksu’nun zillerini, Halit Ziya Uşaklıgil’in *Aşk-ı Memnu*’sundaki Firdevs Hanım da çok çalmıştır. Firdevs Hanım 18 yaşında kocaya vararak Göksu’daki sık beylerin davlumbazını kırmışsa da düğünden hemen bir hafta sonra yine buralarda görünerek sıyrık zamparalara geniş soluklar aldırmıştır.”(Birsel, 1981, 255)

Bağlaçlara çok yer veriyor.

Yansıma sözlere çok fazla yer veriyor.

Yazarın nitelendirmeleri, kullandığı sıfatlar özgündür. Örnek: “Bu yüzden saçlarını ve pırasa bıyıklarını sık sık boyar.”(Birsel, 1981, 280)

Birsel’in en ince ayrıntıları, farklılıkları adlandırmada ve nüansları nitelendirmede özgün bir yaklaşımı vardır. Kelimeleri sözlüklerin verdiği bilinen anlamlarıyla kullanmakla yetinmeyerek onları yepyeni ve bambaşka anlam katmanlarıyla donatır. Örnek: “şimdi de 45 yıl geriye gidip 1900 yılına yapışalım.”(Birsel, 1981, 213)

Okuyucuya hitap ifadeleri fazlaca var.

Okuyucuyla samimî bir havada diyalog kurmak ve metne onun yorumlarını da katmak ister. Kahvehane üslûbu kendini çok belli ediyor. Örnek: “Giysilerini soyduktan sonra, ölüsünü bir çalı dibine atarlar. Beğendiniz mi?” (Birsel, 1981, 191)

Birsel, denemelerinde yeni kelimeler ürettiği konuyla ilgili olarak da şunları söyler: “Sözcükleri ben üretmiyorum. Benim kullandığım sözcüklerin hemen hepsi Türk yazarlarında var. Yalnız biz okumadığımız için bunların başka yazarlarda olduğunu bilmiyoruz. Sözelimi ‘avanta etmek’ sözünü, ileri çıkmak, öne doğru yürümek anlamında alıyorum. Buna Evliya Çelebi’de rastladım. Şöyle bir tümce var: ‘Sinan Paşa köşkünden bir kayak avanta edip geldi.’ Bu Fransızca ‘Avance’ kökünden gelen bir sözcük. Ben ordan alıp kullandım.”(Uyguner, 1991, 45)

“Evet Salah Birsel sözcükleri diye bir şey var. Ama bunları ben uydurmuyorum. Onları uyudukları köşelerinden, eski kitaplardan, halk ağızlarından, argo sözcüklerden çekip çıkarıyorum.” (Atikoğlu, 1988).

Onun denemelerinin önemli bir özelliği derleme ve araştırma sonucu elde edilmiş bilgileri ayıklayarak kullanmasıdır. Ayrıca kendinden çok başkalarının hayatını ve olayları yazmayı sever. Gözlem ve izlenimler ön planda. Birçok tarihî bilgiyi tarih ilminin üslûbuyla değil, deneme üslûbuyla kendisi yeniden üreterek aktarır. Örnek: “Gerçekte benim denemelerim birtakım olaylarla yazılır. Bu olayların gerisinde kalmış bilgilere ışık tutar. Bir başka deyişle ben olayları, bilgileri konuştururum. Elden geldiğince de kendimi, denemeye okur arasına sokmam.” (Atikoğlu, 1988)

Salah Birsel, deneme yazarlığıyla ilgili olarak şunları söylüyor: “Ben sözcük ardında koşan bir yazarım. Bir sözcük hokkabazıyım. Kafan ve düşüncen ne olursa olsun sözcükleri seveceksin. Denemelerimin kahve söyleşileri gibi daldan dala konmasını ve başladığı yerde değil, başlamadığı yerde bitmesini severim. Deneme, bir de bilgi kumkumasıdır. Denemeci, istese de istemese de yazısından birtakım bilgiler fıskırır. Yazar sadece gördüklerini, duyduklarını ve okuduklarını yazar. Bu da bilginin ta kendisidir.” (Birsel, 1985, 73-74).

“Deneme akılda yazılamaz. Gerçi zaman zaman örneğin yolda giderken, dolmuşta, vapurda ya da herhangi bir yerde denemenin herhangi bir yerinde yapacağım bir değişiklik aklıma gelebilir. Ama bu denemenin kendisi değildir. Denemeleri yazmak için ilk önce konu bulmam gerekir. Bu, zaman içinde ortaya çıkar. Dahası, bir deneme yazılırken başka bir denemenin konusu belirir. Çünkü o denemeyi yazarken hep yan okumalara geçerim. Yani denemeyi bir yerde bırakmış yan okumalara atlamışımdır.”(...) “Denemeci konuşan adamdır. Yani konuşmasını bilen adamdır. Eskiler mîr-i kelâm derlerdi. Yani konuşma dostu, söz dostu. Böyle birtakım insanlar vardır yaşamın içinde. Denemeci de yaşamın içindeki bu konuşan adamlardır. Ama konuşmasını sözlü olarak değil de yazılı olarak yapar. Denemenin temelinde bir söyleşi havası da vardır. Kahvedeki sohbetler nasıl bir konudan bir konuya geçilirse, denemeci de bunu yapmak ister. Bunu birçokları yapmıştır. Sözelimi Ataç da daldan dala konar. Ama o benim gibi çok büyük virajlar çizmez. Küçük virajlar içinde kalır. Bu onun değerini azaltır mı? Hayır. Büyük bir denemecidir Ataç. Benim ustamdır diyebilirim. Ustalarımın biri de Haşim’dir. Haşim’in denemelerine bayılırım. Haşim’de öyle bir konudan bir konuya atlamak ya da denemeyi olaylarla yazmak diye bir şey yok. Ben olaylarla yazıyorum, öteki denemecilerden ayrılan yanımda bu.” (Şüyün, 1985, 41).

“Ben denemelerimde yargı kesmemeye, yorum yapmamaya da pek özen gösteririm. Ama onlarda yine de yorum vardır. Gerçi bu yorum, okurların önüne zarpadık atılmamıştır ama yapıtın bütünü yorum getirir.(...) Ben denemelerimin bir sıkma sanatı olmamasına da pek dikkat ederim. Yani benim denemelerim, kurtarılmış denemelerdir.” (Birsal, 1989, 152).

Yazar, denemelerinin konusuyla ilgili olarak da şunları söyler: “Denemelerimin başlıca iki konusu politika ve duygudur. Benim belli başlı temalarım var. Sanat sevgisi, kitap okuma sevgisi uyandırmaya çalışıyorum. Sözelimi çiçek sevgisinden söz etmişimdir, doğa güzelliğinden. Bu konulara dönüp dönüp geldim. Bunlar sanırım duygunun aşağı gradolarını değil, yüksek gradolarını gösteren bir şey. Birçok denememde zorbaları, diktatörleri, kral, padişah vb.’nin insanlara yaptıkları zulmü, kötülüğü göstermeye çalışıyorum.” (**Günümüzde Kitaplar Dergisi**, “*Salah Birsal ile BirKonuşma*”, Şubat 1987).

Salah Birsal’in çok değişik motiflerden oluşmuş bir mozayik görünümü arz eden denemeleri başlıca şu kitaplarda toplanmıştır: *Kendimle Konuşmalar* (1969), ‘Salah Bey Tarihi’ genel başlığı altında toplanan denemeleri: *Kahveler Kitabı* (1976), *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu* (1976), *Boğaziçi Şingür Mıngır* (1979), *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi* (1982), *Istanbul-Paris* (1984), ‘1001 Gece Denemeleri’ genel başlığı altında toplanan denemeleri: *Kurutulmuş Felsefe Bahçesi* (1979), *Yapıştırma Büyük* (1985), *Paf ve Puf* (1981), *Şiir ve Cinayet* (1975, bu eseri ile Türk Dil Kurumu 1976 Deneme-Eleştiri ödülünü aldı.), *Halley Kimi Kurtarır* (1981), *Amerikalı Tolstoy* (1983), *Bir Zavallı Sarı At* (1985), *Şişedeki Zenci* (1986), *Asansör* (1987), *Kediler* (1988), *Hafiyeler Önde Gider* (1991), *Gece Mavisini* (1994).

Günümüzün bir başka deneme yazarlarından Enis Batur (1952-), denemelerinde imgesel üslûba ağırlık vererek ifadelerinde yoğunlaştırmaya gider. O, az sözle çok anlamın peşindedir: “Bir çağdan ötekine doğru yol aladurayım, nasıl yol aldığımı ve yolda nasıl durduğumu bana denediğim, denediklerim gösterir. Geri çekilip uzaktan bakmak isterim. İçine girip, oradan bakmak. Ara yeri, ara bölgeleri de severim. Bir sürü çekmeceye doldurulmuş bir sürü irili ufaklı kutu ve kutuların içinde unutulmuş ya da hatırlanan birer haiku’dur her deneme, benim için. Ondandır bazı denemelerim bir cümleden oluşur. Bilirim ki, boyu endamı sesi soluğu ne olursa olsun, her biri tek, büyük bir denemenin organıdır.” (Batur, 1986, 23).

Enis Batur’un bir kısım denemeleri *Alternatif Aydınlar* (1985), *Başkalaşımalar* (1992), *Saatsiz Maarif Takvimi* (1995) gibi kitaplarında toplanmıştır.

Sabahattin Eyüboğlu (1908-1973), halk kültüründen ve edebiyatından aldığı motiflerle hümanist düşünceyi açan denemeler yazdı. Yazar, İslâm öncesi Anadolu medeniyetlerine, Yunan antikitesine özel bir önem verdi ve denemelerinde ezbercilikten kurtulup özgür düşünceyi öne çıkardı. Başlıca deneme kitapları *Mavi ve Kara* (1961), *Sanat Üstüne Denemeler* (1974) adını taşımaktadır.

Türk denemesinin önemli isimlerinden birisi de Uğur Kökden’dir. Onun denemeciliğini genellikle yolculuklar, farklı ülkeler, özellikle Fransa ve daha özeldir Paris, anılar, gözlem, tarih, düşünce, sinema gibi kaynaklar beslemiştir. Ayrıca resme özgü motiflere de bolca rastlanır. O, anı türüyle denemeyi zaman zaman iç içe vermiştir. Birçok denemesi geçmişe yolculuk mahiyetindedir. Onun denemeye yaklaşım biçimi şöyle:

“Deneme, bir çeşit tango sayılabilir. Dille düşüncenin ikili dansı. Tangodaki örtülü erotizm neyse, denemedeki geriye çekilmiş/üstü örtük yazma sevgisi de odur-diyebilirim. Denemede düşünce her zaman karşınıza çıkar; ama onu yakalayamazsınız, elle tutamazsınız. Tangonun kısırak biçimli, sürükleyici ve baştan çıkarıcı hareketleri gibi, deneme dili de o denli özgü kanat çırpınışlarından oluşur. Benzer biçimde ele aldığı konuların seçimi, işlenişi, irdelenişi de.

İnancım odur ki deneme kendisine sınır çizmemelidir; çizemez. O, özgür ufuklara açılmış bir yazış türüdür. Söyleşiden anıya, gezi notlarından öyküye, günlükten yazınsal eleştiriye, öz yaşam öyküsünden portreye dek, çok çeşitli alanlara yaklaşır ya da o kıyılardan uzaklaşır. Bir bakıma, tüm bu tekniklerin içsel etkileşimi; birbirine geçişi sayılabilir. Bir imgenin, bir düşüncenin öne çıktığı bir anda/koşullarda, belli belirsiz bir deneme yapısı da sisler arasında şekillenir.

Benim için kutsal bir yolculuk deneme. Ülkeler, iklimler, uygarlıklar ve kitaplar arası bir yolculuk! Zaten ilkin yolculuklardan hareketle deneme yazmaya başladım. Bir anlatı biçim olarak denemeyi seçişim, bir bakıma anlatmak istediklerimin zorlaması sonucu gerçekleşti. İlk kez 1974 yılında *Soyut* dergisinde yayımlanan *Tiksinti Çağı*’yla İspanya merkezli denemelerle bu serüven başladı. Böylece 12 Mart ve 12 Eylül ayraçlarının ortasına denk düşen, içeriği açısından hem dışa hem de içe açılan metinler olarak gün ışığına çıktı bu denemeler. Her şeye karşın deneme bir anlatım biçimi; bir yöntem! Geçmişin olduğu kadar şimdiki zamana dönük çağrışımların da yazarımı hiç yalnız bırakmadığı anlam-yoğun bir metin örgüsü. Anıya dönüşmüş anlar,

aynı zamanda söz konusu denemeyi zenginleştiren bir yol. Çok kaynaktan beslenirken tek bir kalıba da giremeyen girse sığamayan- bir özgürlük hareketi. Bir başkaldırı! Çünkü roman, öykü, oyun, eleştiri, anı, söyleşi, günce, gidip bir yerde yazarı sıkıştırıyor. Oysa deneme öyle değil! Hem dil, hem konu, hem yaklaşım biçimi ve hem de zaman yönünden, gerçek bir özgürlük, denemecilik!" (**Cumhuriyet Kitap Eki**, "Denemeci UğurKökden", 29 Nisan 1999, S. 480).

Uğur Kökden'in kimi deneme kitapları şunlar: *Tiksinti Çağı* (1985), *Güneş Damlıyor* (1994), *Seslerin Resmi* (1995), *Geçmişe Açılan Pencere* (1996), *Bin Dokuz Yüz'e Veda* (1996), *Yazının Yedi Rengi* (1997).

Öte yandan Ali Çolak (1965-), *Günlük Güneşlik Şarkılar* (1996)'da çocukluk günleri, çevresindeki eşya ve canlılar, sokak satıcılarının estetik olmayan bağırışları, sokak mimarîlerinin olumsuz çağrışımları, damak zevkimizin değişmesi, yazarlarla şairlerin birbirleriyle ilişkileri gibi çok değişik konuları işler. *Mavisini Yitirmiş Yaşamak* (1995) adlı deneme kitabında ise ele aldığı konuları daha çok tanınmış şair ve yazarlardan yaptığı alıntılarla destekleme yoluna gitmektedir. Ayrıca *Günün Ötesi* (1998) adlı deneme kitabında da 34 denemeye yer vermiştir.

Asıl olarak şair kimliğiyle tanınan Ali Ayçil (1969-), deneme de yazıyor. Daha çok şiirsel bir üslubun egemen olduğu, kimi zaman hikâye üslubuna yer verdiği denemelerinde ağırlıklı olarak medeniyet değişimine zorlanmış Türk toplumunun hâkim medeniyetin baskısı altında kalan insanımızın hak etmediği acizyet ve yenilmişlik durumunun acıklı hüznüne ve geleneksel değerlerimizin usul usul yitirilmesine yer veriyor. O, genel olarak denemeleri ve *Ceviz Sandıklar ve Para Kasaları* (2002) adlı deneme kitabıyla ilgili olarak şunları söylüyor:

"Dünyayı tanıdıkça, dünyanın bende bıraktığı izleri resmetmeye çabaladım. Ortaya, sayısız insanın yüz çizgileriyle karmakarışık olmuş bir ruh atlası çıktı. O atlasla herkesten bir iz saklı. Denemelerimde şiirsel bir söyleyişin hâkim olduğu doğru. Bu benim şair olmamla alâkalı bir durum. Nihayetinde *Ceviz Sandıklar ve Para Kasaları* bir şairin dokunduğu dünyayla ilgili tutanaklardır." (**Vakit**, "Ali Ayçil ve Denemeleri", 1.12.2002).

Bu grupta değerlendirilebilecek diğer bazı deneme kitapları da şunlardır: Ruşen Eşref Üneydin (1892-1959), *Ayrılıklar* (1923), *Boğaziçi Yakından* (1938); Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974), *Erenlerin Bağından* (1922), *Okun Ucundan* (1940), *Ergenekon* (1929), *Alp Dağlarından* (1942); İsmet Kemal Karadayı (1927-), *Gezi ve Dostluk Üzerine Düşünceler* (1960); Cevdet Kudret (1907-1993), *Benim Oğlum Bina Okur* (1983); Azra Erhat (1915-1982), *Sevgi Yönetimi* (1978); Murat Özmen (1932-), *Sevgilerde Buluşmak* (1991); Beşir Ayvazoğlu (1953-), *Altı Çizili Satırlar* (1977); Nermi Uygur (1925-), *Güneşle* (1969), *Yaşama Felsefesi* (1981), *Kültür Kuramı* (1984), *Bunahımdan Yaşama Kültürü* (1989), *Çağdaş Ortamda Teknik* (1989), *İçi Dışıyla Batının Kültür Dünyası* (1992); Ferit Edgü (1936-), *Ders Notları* (1978. Bu kitap 1979 Türk Dil Kurumu deneme ödülünü aldı.), *Yazmak Eylemi* (1980); Yusuf Çotuksöken (1947-), *Denemenin Kıyılarında* (1992); Uğur Kökden (1934-), *Tiksinti Çağı* (1985), *Umut İçin Senfoni* (1989), *Seslerin Resmi* (1995), *Bin Dokuz Yüz'e Veda* (1996), *Güneş Damlıyor* (1994); Metin Karabaşoğlu (1964-), *Camide Dans Var* (1995); Rasim Özdenören (1940-), *Yumurta Yıyıcı Hangi Ucundan Kırmalı* (1987); Nevzat Kösoğlu, *Kitap Şuuru* (1994); Hüsrev Hatemî (1938-), *Yozlaşmadan Uzlaşmak* (1988); Doğan Hızlan (1937-), *Güncelin Çağrısı* (1997); Ebubekir Eroğlu (1950), *Yenilenme Bilinci* (1988); Ömer Marda (1945-), *Rüzgâra Karşı* (1996); Ahmet Altan (1950-), *Geceyarısı Şarkıları* (1996); İsmet Kemal Karadayı (1927-), *Pathcan Fidelerine Muska* (1992); Ahmet Turan Alkan, *Yatağına Kırgın Irmaklar* (1998); Sadık Yalsızuçanlar (1962-), *Düş Kıvrığı* (1998); Ahmet Inam (1947-), *Gönülden Bilime Yolculuklar Kitabı* (2002).